

EPISTEMOLOGIE – METODOLOGIE

Despre controversele metodologice din știința economică (I)

Costea MUNTEANU

Academia de Studii Economice, București

Abstract

The purpose of this paper is threefold: (1) to examine briefly the history and development of the major methodological controversies in economic science (empiricism vs. apriorism; monism vs. dualism; and individualism vs. holism); (2) to survey strengths and weaknesses of each of the methodological approaches involved in these controversies and, on this basis, to identify the controversy which is best positioned as a candidate for being neutralized; and (3) to investigate the attempts already undertaken in literature in order to neutralize the candidate controversy.

Keywords: methodological controversy, individualism, holism, personalism, neutralization of controversy

JEL classification: B41, B49, B50.

Introducere

Este larg cunoscut printre filosofii științei faptul că cercetării științifice, ca act de cunoaștere bazată pe rațiune, îi sunt consubstanțiale: (1) o anumită reprezentare despre felul în care arată *realitatea* investigată (ontologie științifică); (2) un anumit tip de *cunoaștere* prin care subiectul uman cunoscător interacționează cu realitatea cercetată, ca obiect al cogniției sale (epistemologie științifică); și (3) un anumit *set de reguli* ce pot fi acceptate pentru a cerceta această realitate

(metodologie științifică). Lucrarea de față se ocupă de probleme ce aparțin domeniului metodologiei științifice, în speță metodologiei (științei) economice. Adică, domeniului filosofiei științei aplicată la știința economică. Mai exact, sunt probleme ce aparțin acelei ramuri a economiei care se ocupă cu stabilirea anumitor standarde și criterii prin care teoriile economice pot fi evaluate și apreciate [Pheby, 1988]. Și, chiar mai exact spus, acea ramură a economiei ce examinează modul în care economiștii își validează teoriile, își justifică motivele pentru care

preferă o anumită teorie alta, și stabilesc dacă o anumită propoziție economică este adevărată sau falsă. [pentru a apela la bine cunoscuta definiție dată de Mark Blaug, 1992, p.XII].

Pornim în demersul nostru de la faptul că procesul devenirii în timp a metodologiei economice nu a fost și nu este un proces de dezvoltare lină și armonioasă, ci, din contră, unul marcat de o succesiune de turbulențe schismatice, având în centru *marea controversă empirism vs apriorism*. De fapt, se poate aprecia că aproape întreaga istorie a metodologiei economice este, în ultimă instanță, istoria confruntării între metodologii empiriști – care consideră că cea mai bună cale spre cunoașterea fenomenelor economice este punerea accentului pe observație și pe investigația statistică sistematică, respingând orice postulat sau premisă ce nu pot fi testate și verificate empiric –, și metodologii aprioriști, care se bazează pe gândire și pe introspecție, susținând că postulatele și premisele teoriilor economice nu trebuie să fie supuse verificării empirice, întrucât sunt adevăruri anterioare testării experimentale.

În plus, *derivând direct* din această controversă centrală, se derulează disputa dintre empiriștii adepți ai *monismului metodologic* și aprioriștii ce susțin *dualismul metodologic*. Pentru primii, standardele științelor naturii se aplică și științei economice care, asemenea științelor naturii – și în special fizicii, a cărei metodologie este considerată ca fiind singura metodă cu adevărat științifică –, este în măsură să formuleze generalizări empirice și să le testeze, prin experimente controlate, prin care se poate varia un factor, ținând toți ceilalți factori relevanți constanți. În acest fel, știința economică reușește, susțin moniștii, să satisfacă toate

exigențele empirice rezonabile ce se pot formula față de o știință. Pentru dualiști, în schimb, standardele științelor naturii nu se aplică și științei economice. Faptele istoriei umane nu sunt, ca în fizică, controlabile și testabile; ele sunt rezultate complexe și schimbătoare ale interacțiunii dintre motivațiile și acțiunile umane, cu efecte asupra mediului natural și asupra celorlalți oameni. În viziunea dualiștilor, când avem în vedere domeniul științelor omului, existența voinței libere a acestuia ne împiedică de la realizarea oricăror experimente controlate, întrucât ideile și evaluările oamenilor sunt în mod continuu supuse schimbării și, de aceea, nimic nu poate fi ținut constant. Ca atare, – argumentează ei – metoda empiristă profesată de fizică (și luată drept model de către moniștii din economie) este inoperantă în cadrul științelor omului (inclusiv economia), unde metodologia teoretică potrivită este ilustrată de metoda aprioristă, axiomatic-deductivă.

În fine, *existând alături* de cele două controverse înrudite la care ne-am referit anterior, se derulează *controversa individualism metodologic – holism metodologic*. Aici, schisma nu mai are drept miză testarea experimentală sau postularea apodictică a axiomelor și premiselor teoriei economice, ci acceptabilitatea explicațiilor care pot fi construite (formulate) cu ajutorul acestor teorii: astfel, pentru metodologii individualiști, o explicație teoretică a fenomenelor economice este satisfăcătoare numai dacă este formulată exclusiv în termeni referitori la fapte despre actorii economici individuali, în timp ce pentru metodologii holiști (colectiviști), explicarea realității economice pornește de la colectivitățile sociale ca actori supra-individuali. În fapt, holiștii încearcă să construiască teorii în care sunt

admise legi care se aplică acestor entități mai largi, în timp ce acțiunile individuale sunt derivate din acestea.

Se pune întrebarea dacă această stare de lucruri este de natură să sprijine și să consolideze cercetarea metodologică sau, din contră, să o împiedice și frâneze. Răspunsul nu este ușor de dat, existând riscul că el însuși să se transforme într-o controversă: pe de o parte, pot fi aduse argumente care să susțină că diversificarea, diferențierea și confruntarea de opinii între metodologiști economiști nu pot fi decât benefice avansului investigațiilor de natură metodologică din știința economică și că ceea ce trebuie evitat cu orice preț este tocmai plafonarea actului de cercetare într-o consensualizare sterilizantă a punctelor de vedere; pe de alta parte, însă, se pot găsi argumente și pentru a susține că înscrierea dezbatărilor de metodologie economică într-un spirit de perpetuă agresivitate conceptuală, în care fiecare din părțile aflate în dispută caută să-și impună un punct de vedere de al cărui adevăr nu are nici măcar minima disponibilitate de a se îndoi vreun moment, lăsând impresia că ar avea drept scop programatic desființarea preopinientului, sunt evoluții care nu au cum să susțină progresul cercetării metodologice ci, din contră, nu pot decât să o scufunde într-o ireconciliabilitate cabotină¹.

¹ Cu titlu ilustrativ pentru modul în care controversele metodologice pot degenera în înțeleștări conceptuale pustiitoare pot fi aduse cazurile în care una dintre părțile beligerante pulverizează, fără nici un fel de argumentație, punctele de vedere sau pe reprezentanții taberei opuse ("... dar ultimele sale scrieri despre fundamentele științei economice sunt atât de sinuoase și de idiosincratice încât nu putem decât să ne mirăm că au fost luate în serios de către cineva" scrie reputatul metodologist

În ceea ce ne privește, credem că este de folos să aducem în discuție un lucru ce este, iată, acceptat de toată lumea: scopul ultim al oricărui act de cercetare științifică este aflarea adevărului. Or, adevărul, atât în știință cât și în orice alt demers uman, nu poate fi decât unul singur. Dacă așa stau lucrurile, atunci problema adevărului în cazul controverselor metodologice din știința economică se poate pune doar în trei moduri, și anume:

- numai una dintre părțile beligerante deține adevărul și, în acest caz, neutralizarea controverselor s-ar înfăptui prin instituirea în adevăr a părții ce îl

empirist Mark Blaug (1983, p.93) despre reprezentantul de vârf al apriorismului metodologic, Ludwig von Mises; ceea ce este pernicios în poziția adoptată de Blaug nu se referă atât la maniera grosolană cu care își tratează preopinientul ci, mai ales, la faptul că nu oferă nici un argument, nu dezvoltă mai departe în lucrarea sa nici măcar o idee care să sprijine afirmațiile sale demolatoare), sau cazurile de "tăcere disprețuitoare" ori "ignorare vinovată" prin care o tabără caută să-și trimită "în neant" tabăra adversă (în lucrarea "New Directions in Economic Methodology", 1994, care reprezintă una dintre cele mai recente și prestigioase analize a stadiului curent al cercetărilor de metodologie economică, editorul Roger Backhouse, un foarte cunoscut și apreciat metodologist empirist, scrie o amplă introducere în care propune o perspectivă istorică asupra dezvoltării studiilor de metodologie economică de-a lungul a două sub-perioade, până la 1980 și, respectiv, după 1980. Ceea ce frapează este faptul că referirile cvasi-exhaustive la momentele importante ale afirmării și dezvoltării gândirii metodologice în știința economică de până la 1980 nu fac nici măcar o trimitere la contribuțiile a cel puțin unuia dintre autorii de marcă ai Școlii austriece moderne, cea care a dezvoltat abordarea aprioristă în polemica sa cu empirismul. Este ca și cum această viziune metodologică nici nu ar exista...).

deține: empiriștii sau aprioriștii, moniștii sau dualiștii, individualiștii sau holiștii;

- nici una din părțile aflate în dispută nu deține adevărul, el
- aflându-se într-un alt plan, ce trece dincolo de nivelul de problematizare angajat de aceste controverse, unde nu este nici empirism, nici apriorism; nici monism, nici dualism; și nici individualism, nici holism, caz în care aceste controverse ar înceta o dată cu identificarea aceluiași plan;
- ambele părți angajate în controversă dețin adevărul, situație în care neutralizarea controverselor ar presupune identificarea unei abordări metodologice terțe care să aibă calitatea paradoxală de a uni în același corpus conceptual, neamestecate și nedespărțite, empirismul și apriorismul sau monismul și dualismul ori individualismul și holismul.

În aceste circumstanțe, problema de fond care ne preocupă în lucrarea de față se leagă de posibila îngustare a teritoriului ocupat de controversele metodologice din știința economică prin neutralizarea a cel puțin uneia dintre ele.

Pentru aceasta, ne propunem ca, în continuare, să procedăm în felul următor:

- mai întâi, să facem o analiză a caracteristicilor structurale ale celor două controverse metodologice majore și autonome din știința economică, respectiv empirism vs apriorism și individualism vs. holism (controversa monism vs. dualism nu este de sine-stătătoare, ea fiind derivată din controversa empirism vs apriorism);
- apoi, pe baza caracteristicilor astfel identificate, să determinăm care dintre aceste controverse este un candidat mai potrivit pentru a fi obiectul unei

tentative de neutralizare;

- în continuare, pentru controversa – candidat selecționată, să configurăm harta de detaliu a repartizării zonelor de conflict conceptual, prin contrast cu eventuale zone de pacifism conceptual;
- mai departe, pentru eventualele zone de pacifism conceptual, să cercetăm dacă literatura de profil propune tentative de neutralizare a controverselor în cauză și să evaluăm, pe baza unei metodologii proprii, măsură în care aceste tentative își ating scopul.

1. Despre caracteristicile structurale ale controverselor

1.1. Controversa empirism – apriorism

În ceea ce privește *controversa centrală empirism-apriorism*, este de arătat că, *pe la mijlocul secolului al XIX-lea*, adică atunci când putem spune că au debutat preocupările de natură metodologică în știința economică atenția economiștilor era concentrată asupra premiselor teoriei economice, în timp ce verificarea predicțiilor (economice) era considerată ca reprezentând, în cel mai bun caz, un exercițiu hazardat. Este perioada în care diversele problematice metodologice ale economiștilor clasici ai vremii prezentau o serie de elemente comune, atât în ceea ce privește natura premiselor economice, cât și în ceea ce privește validarea gradului de adevăr al predicțiilor economice. Ilustrativ pentru starea de consens metodologic ce există în perioada clasicilor este “dialogul” dintre empirismul verifiționist al lui John Stuart Mill [1836] și apriorismul difuz al lui Nassau

William Senior [1827; 1838].

Astfel, *pentru Mill*, premisele de bază ale teoriei economice sunt fie enunțuri psihologice – stabilite ferm prin introspecție (element specific apriorismului) –, fie enunțuri tehnice de felul legii randamentelor descrescânde, stabilite direct prin experimentare (element specific empirismului). Aceste premise stabilite descriu cu acuratețe – în opinia lui Mill – modul de acțiune a unor factori cauzali specifici, ele fiind bine întemeiate din punct de vedere empiric. Concluziile (predicțiile) decurg printr-un proces pur deductiv din aceste premise, ele fiind aposteriori adevărate numai în absența unor cauze disturbatoare. Ca atare, scopul verificării implicațiilor este acela de a determina aplicabilitatea raționamentului economic și nu validitatea sa. În orice caz, în concepția lui Mill, știința economică este, în totalitatea ei, ipotetică; ea este doar o știință a “tendințelor”, tendințe ce pot fi covârșite de perturbări și interferențe. Ca apreciere generală, caracterul verifcăționist al empirismului lui Mill rezultă, putem spune, din faptul că el are în vedere testarea aplicațiilor concluziilor, și nu a validității lor.

În ceea ce îl privește pe *Senior*, pentru el premisele constau în câteva propoziții generale (de genul: fiecare persoană dorește să-și maximizeze averea cu un sacrificiu cât mai mic posibil; sau populația tinde să crească mai rapid decât creșterea mijloacelor de subsistență), propoziții ce sunt rezultatul observațiilor sau a introspecției (așa cum susține și Mill), și ele rareori necesită dovezi sau chiar un enunț formal. Pe acest filon de înțelegere a statutului propozițiilor economice, Senior susține că acestea sunt propoziții pe care aproape orice om, în momentul în care le aude, le acceptă ca fiind familiare cunoș-

tințelor sale, sau cel puțin incluse în cunoștințele sale anterioare. Drept urmare, premisele economice sunt adevăruri apriorice, cunoscute în avans față de experiență, din aceste premise fiind extrase, în mod deductiv, concluzii ce sunt valabile numai în absența unor cauze disturbatoare particulare (a se vedea și aici viziunea comună pe care aprioristul Senior o împărtășește cu empiristul Mill). Pentru Senior, economiștii trebuie să fie conștienți de faptul că Știința depinde mai mult de raționament decât de observație (ceea ce înseamnă că, totuși, ambele sunt prezente și legitime, însă în măsuri diferite), precum și de faptul că principala dificultate nu constă în descoperirea (aflarea) faptelor sale, ci în utilizarea termenilor săi. Cât privește caracterul difuz al apriorismului lui Senior, putem spune că acesta decurge, pe de o parte, din faptul că premisele nu provin exclusiv din introspecție ci și din observații empirice și, pe de altă parte, din faptul că validitatea concluziilor deduse din premise nu este absolută, ci condiționată de absența unor cauze disturbatoare.

Concluzionând acum în legătură cu starea dezbaterilor metodologice din perioada inițială, a clasicismului, nu credem că este dificil de observat faptul că metodologia economică se constituia într-un corpus conceptual relativ compact și omogen, ce găzduia un apriorism difuz și un empirism verifcăționist ce se constituiau, de fapt, în fațete diferite ale unei gândiri metodologice unitare.

Lucrurile se vor schimba însă în *perioada neoclasicismului primelor trei decenii ale secolului al XX-lea*, când apar primele semne ale schismei corpusului conceptual consensualizat de până atunci, apriorismul și empirismul începându-și metamorfoza din fațete diferite ale unei

gândiri metodologice unitare, în viziuni metodologice opuse, cu tendința de acutizare în timp a tensiunilor contradictorii dintre ele.

Istoricii științei economice sunt de acord că tranziția de la economia clasică la cea neoclasică a dus la schimbări de fond în teoria economică, cât și la dezvoltări noi în metodologia economică. În acest sens, teoria neoclasică poate fi privită ca fiind mai individualistă și mai subiectivistă decât predecesoarea sa clasică. De fapt, recunoașterea și evaluarea acestui fapt se numără printre cele mai însemnate contribuții metodologice din literatura economică de la începutul secolului al XX-lea. Pentru neoclasici, obiectul investigației științifice îl reprezintă, într-o măsură semnificativ mai mare, specificitatea acțiunii umane. Este contextul în care în abordarea empiristă și cea aprioristă încep să dispară convergențele și elementele comune, afirmându-se însă tot mai acut divergențele și elementele de separare. O reflectare relevantă a acestei stări de lucruri o oferă polemica ce s-a purtat în epocă între apriorismul moderat profesat de Lionel Robbins [1932] și Frank Knight [1941], pe de o parte, și empirismul pozitivist al lui Terence Hutchison [1938], pe de alta.

Bunăoară, pentru Lionel Robbins, propozițiile generale ale științei economice nu sunt date nici de istorie, nici de experiență, ci de logică, în sensul că ele sunt deducții dintr-o serie de postulate fundamentale. La rândul lor, postulatele – care sunt fapte manifeste, evidente prin ele însele, ale experienței imediate (cum ar fi, spre exemplu, raritatea resurselor) – sunt combinate cu ipoteze subsidiare, care sunt diferite și permit aplicarea teoriei la situațiile factice. Cât privește rolul cercetărilor empirice în știința economică,

Robbins consideră că acest rol este întreit și constă în: (a) verificarea aplicabilității construcțiilor teoretice la situațiile concrete; (b) sugerarea unor postulate auxiliare pentru a fi utilizate o dată cu generalizările fundamentale; și (c) scoaterea la lumină a domeniilor în care teoria pură poate fi formulată sau extinsă. Totuși, acest relativ “pacifism conceptual” față de metodologia empiristă este îmbinat la Robbins și cu un nedisimulat exclusivism, cu o vizibilă reacție de repudiare la adresa acestuia, deoarece – prin contrast cu apriorismul difuz al lui Senior –, viziunea metodologică a lui Robbins pune accentul pe irelevanța testării empirice a adevărului teoriilor economice – renunțând astfel la condiționarea validității implicațiilor deduse din premise de existența cauzelor perturbatoare, lucru care reflecta “rămășița” empirică a lui Senior –, teoriile dovedind un caracter absolut (fiind construite și formulate prin deducții dintr-o serie de postulate fundamentale aprioric adevărate).

Cu toate acestea, concepția metodologică a lui Robbins reprezintă doar un apriorism moderat (“diluat” cum îl numește H.H. Hope), deoarece caracterul aprioric al adevărului postulatelor pe care se bazează teoriile economice este “extras” doar din irelevanța testării empirice; fapt este că Robbins nu formulează cu claritate faptul că postulatele de bază ale teoriei economice sunt adevăruri necesare și indubitabile în sine și că statutul axiomei fundamentale este acela al unor enunțuri sintetice care sunt apriori adevărate – așa cum o va face generația următoare de aprioriști.

De partea cealaltă, o dată cu publicarea, în 1938, a lucrării “The Significance and Basic Postulates of Economic Theory” de către T. Hutchison, asistăm la

abandonarea verificaționismului empiriștilor clasici și la introducerea explicită a criteriului metodologic popperian al falsificabilității în dezbaterile metodologilor empiriști. Sub influența Cercului de la Viena, Hutchison atacă metodologia aprioristă a lui Robbins, pe care o acuză ca fiind pseudoștiință. În logica analizei noastre, putem spune că acesta este însuși momentul apariției controverselor. Astfel, Hutchison arată că propozițiile “teoriei pure” a lui Robbins sunt goale dacă nu au un conținut empiric, argumentând că se impune abordarea directă a faptelor, și nu a premiselor (supozițiilor). Având drept țintă a atacului toate varietățile de apriorism, Hutchison argumentează că, asemenea tuturor științelor empirice, știința economică trebuie să formuleze generalizări empirice și să le testeze, ea reușind să satisfacă, în acest fel, toate exigențele empirice rezonabile ce se pot formula față de o știință. În centrul argumentației sale este ideea că toate propozițiile economice pot fi clasificate exhaustiv fie ca propoziții empirice (ce au o capacitate conceptuală de testare empirică), fie în propoziții tautologice (care pot fi deduse logic sau matematic prin reductibilitate). Astfel, prescripția metodologică principală formulată de Hutchison este aceea că investigația științifică economică trebuie să se limiteze la aserțiuni ce pot fi testate empiric (Este adevărat, Hutchison nu precizează dacă cerința testării empirice se referă la postulatele sau predicțiile teoriei economice, însă titlul lucrării sugerează că se referă la postulate).

În orice caz, ca un corolar al ruperii punților de legătură cu abordarea alternativă, Hutchison subliniază – sprijinindu-se pe autoritatea conferită de pozitivismul logic din vremea sa – că “este timpul ca economiștii să înceapă a se purta ca niște

practicanți responsabili ai unei științe empirice”.

Schisma s-a produs, dezbaterile de metodologie economică înscriindu-se de acum înainte, implacabil, într-un spirit de beligeranță agresivă promovată de ambele tabere în dispută, fiecare lăsând impresia că ar avea drept scop programatic desființarea preopinentului. Pe acest fundal, perioada ce a urmat *primului deceniu postbelic* marchează o pronunțată radicalizare a pozițiilor: pe de o parte, putem vorbi despre *apriorismul extrem* al reprezentanților de vârf ai Școlii Austriece (Ludwig von Mises, Murray Rothbard, Israel Kirzner, Ludwig Lachmann, Hans-Hermann Hoppe sau Guido Hülsmann) și, pe de altă parte, este vorba despre *ultra-empirismul* ilustrat la vârf de economiști precum Milton Friedman și Paul Samuelson, dar și de marea majoritate a metodologiștilor profesioniști contemporani (Mark Blaug, Daniel Hausmann, Wolfgang Balzer, Bert Hamminga, Roger Backhouse sau Kevin Hoover – pentru a menționa pe unii dintre cei mai reputați dintre ei).

Modelul pozitivist al metodei științifice pe care se bazează *ultra-empirismul* poate fi sintetizat astfel:

Pasul 1: Economistul empirist consideră că cercetarea științifică începe prin observarea empirică (pe baza experimentelor observaționale) a regularităților și “legilor” care operează între variabilele investigate;

Pasul 2: Pe baza regularităților observate empiric, economistul empirist încearcă să afle, cât mai exact posibil, legile cauzale ale comportamentului fenomenelor investigate, construind generalizări ipotetice (din care legile observate empiric pot fi deduse și, astfel, “explicate”);

Pasul 3: Deoarece pot fi formulate gene-

ralizări ipotetice concurente (adică, ce diferă între ele), pentru validarea ipotezelor economistul empirist consideră că, din aceste ipoteze, trebuie formulate alte deducții care, la rândul lor, trebuie să fie testabile prin observare empirică;

Pasul 4: Prin construcția și testarea ipotezelor, se dezvoltă un corp de generalizări tot mai larg; aceste generalizări pot fi abandonate – dacă testele empirice le invalidează –, sau pot fi înlocuite prin noi explicații care acoperă chiar mai bine fenomenele.

Întrucât numărul variabilelor este virtual infinit, testarea ipotezelor concurente (de la Pasul 3), precum și cea a observațiilor empirice (de la Pasul 1), pot fi realizate numai prin “experimente controlate”, în care toate variabilele sunt ținute constante, cu excepția celei investigate. În aceste cazuri, replicării condițiilor experimentale ar trebui să-i corespundă replicarea rezultatelor.

Prin contrast radical cu viziunea ultra-empiriștilor asupra modului în care se generează cunoașterea științifică economică, *apriorismul extrem* propune *modelul praxeologist* al metodei științifice, care poate fi sintetizat astfel:

Pasul 1: Pentru economistul apriorist, cunoașterea pornește de la constatarea introspectivă (prin experiment mental auto-reflexiv) a faptului că postulatele științei economice (axiomele și premisele ei) sunt adevăruri date, absolute. Altfel spus, el pornește de la faptul că, dintr-un bun început, cercetătorul cunoaște integral axiomele primare și legile cauzale ale disciplinei pe care o profesează, precum: faptul că oamenii sunt agenți conștienți raționali, faptul că ei dispun de voință liberă, faptul că ideile pe care le adoptă prin voința lor liberă le guvernează acțiunile, sau faptul că acțiunile oame-

nilor urmăresc folosirea unor mijloace (resurse) rare pentru atingerea unor scopuri (finalități) dorite;

Pasul 2: Pe baza axiomele primare și a legilor cauzale, economistul apriorist introduce apoi în analiză, prin deducție logică, o serie de axiome auxiliare (secundare), pentru a limita anvergura cercetării sale la aplicațiile concrete ce sunt de interes în cercetarea sa;

Pasul 3: Întrucât axiomele auxiliare (respectiv, teoremele și concluziile ce le corespund) sunt deduse logic din axiome primare și legi cauzale ce sunt adevăruri absolute, economistul apriorist consideră că și axiomele auxiliare sunt adevăruri absolute. De aceea, nu este nevoie de testarea empirică nici a premiselor, nici a concluziilor;

Pasul 4: Economistul apriorist ia în considerare faptul că teoremele astfel deduse nu pot fi testate nici atunci când acest lucru ar fi dezirabil.

În mod firesc, tensiunea contradictorie, de reciprocă respingere și negare, ce operează între viziunile opuse pe care ultra-empirismul și apriorismul extrem le profesează în legătură cu modul în care este generată cunoașterea științifică economică se transmite și modului în care cele două tabere beligerante își formulează aserțiunile metodologice de bază. În acest sens:

- aserțiunea metodologică fundamentală a ultra-empiriștilor susține că cunoașterea ce vizează realitatea, numită cunoaștere empirică, trebuie să fie verificabilă sau, cel puțin, falsificabilă prin experiența observațională. Experiența observațională poate conduce numai la cunoaștere contingentă (ca opusă cunoașterii apodictice, necesare), deoarece ea este întotdeauna de o astfel de natură încât, în principiu, ar fi

putut fi altfel decât a fost în mod efectiv. Aceasta înseamnă că nimeni nu poate cunoaște, înaintea efectuării unui experiment observațional, natura consecințelor unui anume eveniment real. Dacă cunoașterea științifică nu este verificabilă sau falsificabilă prin experiențe observaționale – așa cum susțin aprioriștii radicali – atunci aceasta nu poate fi cunoaștere științifică a ceva real. Ea este pur și simplu cunoaștere despre cuvinte, despre folosirea termenilor, despre semne și reguli de transformare pentru aceste semne. Adică, este cunoaștere analitică, și nu cunoaștere empirică. Și, este extrem de îndoielnic, susțin ultra-empiriștii, că, la urma urmei, cunoașterea analitică reprezintă de fapt cunoaștere.

- în ceea ce îi privește pe aprioriștii extremi, aserțiunea lor metodologică fundamentală susține că știința economică se rezumă la enunțarea unui set de propoziții ce reprezintă deducții riguroase obținute din fapte generale incontestabile. Propozițiile economice nu sunt derivate din experiențe. Ele sunt, ca și cele ale logicii și matematicii, apriorice și, de aceea, nu trebuie să fie supuse verificării și falsificării în baza experienței și a faptelor, așa cum susțin ultra-empiriștii. Înțelegând astfel, știința economică nu studiază nici un concept contingent vizibil al comportamentului uman, ci studiază caracteristicile invariante în timp și spațiu (studiază natura) ale acțiunii umane și a mijloacelor de acțiune. Adică, ea este primordial preocupată de alegerile, intențiile și scopurile “invizibile” ale oamenilor, întrucât cunoașterea ce poate fi deținută în legătură cu ele este obținută din alte surse (în speță, introspecție auto-reflexivă) decât simțu-

rile umane (care nu pot sesiza decât “materia vizibilă” a acțiunii umane, cum ar fi manifestarea ei propriu-zisă și consecințele ei). De aceea, cunoașterea ce poate fi deținută în legătură cu alegerile, intențiile și scopurile oamenilor nu este o cunoaștere empirică; în orice caz, nu este o cunoaștere empirică în același sens în care cunoașterea ce poate fi dobândită prin vedere, auz, miros sau pipăit este empirică. Această explică de ce, în înțelegerea aprioriștilor radicali, validitatea propozițiilor economice – respectiv, adevărul sau falsitatea lor – poate fi integral evaluată independent de mărturia datelor empirice.

Încercând acum să concluzionăm pe marginea caracteristicilor controversii empirism – apriorism, am putea spune următoarele:

- în primul rând, faptul că este vorba de o *controversă de tip evolutiv*. Caracterul evolutiv al controversii constă în faptul că, inițial, ca punct de pornire, opiniile economiștilor metodologiști erau mai curând convergente și legate între ele printr-o serie de elemente comune, controversa propriu-zisă născându-se relativ lent la scara istoriei prin spargerea treptată a convergențelor și fisurarea graduală a interconexiunilor inițiale în ceea ce a ajuns în prezent să reprezinte două curente diametral opuse de gândire metodologică;
- în al doilea rând, este vorba despre *caracterul ireconciliabil* al controversii. Ireconciliabilitatea se referă la faptul că empirismul și apriorismul, odată metamorfozate din fațete diferite ale unei gândiri inițiale unitare în viziuni ulterior diametral opuse, conservă o tendință de acutizare continuă în timp a tensiunilor contradictorii dintre ele.

Astfel, de la convergența dintre empirismul verifiționist și apriorismul difuz al perioadei clasice se ajunge la ruptura dintre empirismul pozitivist și apriorismul moderat al perioadei neoclasice, pentru ca perioada postbelică să consacre radicalizarea opoziției dintre ultra-empirismul *mainstream*-ului ce domină gândirea economică de astăzi și apriorismul extrem al școlii austriece moderne;

- în al treilea rând, se poate vorbi despre *caracterul unidimensional* al controversei. În acest sens, se observă faptul că opoziția schismatică și ireconciliabilă ce separă empirismul și apriorismul din știința economică este o controversă exclusiv metodologică. Miza unică a disputei vizează modul diferit în care cele două abordări în conflict tratează problema validării și justificării teoriilor și propozițiilor economice. Altfel spus, disputa este purtată exclusiv asupra metodelor ce pot fi acceptate pentru cercetarea realității economice. Ceea ce înseamnă că, în mod natural, o astfel de dispută nu poate fi purtată și în legătură cu felul în care arată realitatea economică (controversa este eliptică de dimensiunea ontologică), întrucât nu se poate vorbi despre o viziune empirică sau una apriorică asupra realității, un empirism ontologic sau un apriorism ontologic fiind astfel noțiuni lipsite de sens. După cum, tot astfel, controversa nu poate fi purtată nici asupra modului în care este concepută interacțiunea dintre subiectul uman cunoscător și obiectul cogniției sale (controversa este, deci, eliptică și de dimensiunea epistemologică), deoarece nu se poate vorbi despre un tip empiric sau unul aprioric de ființare a interacțiunii

subiect cunoscător – obiect de studiu, un empirism epistemologic sau un apriorism epistemologic fiind, la rândul lor, nonsensuri;

- în fine, în al patrulea rând, este de reținut și *caracterul local (monodisciplinar)* al controversei, cel puțin având în vedere coordonatele în care se desfășoară ea în prezent. Astfel, dacă pe latura abordării empiriste, argumentația își găsește filiațiuni firești și extinse cu punctele de vedere formulate de o serie de cercetători empiriști din alte științe sociale – lucru care indică apartenența controversei din știința economică la o dezbateră mai largă ce aparține științelor sociale în general –, totuși, pe latura abordării aprioriste, protagoniștii de azi sunt praxiologiștii Școlii austriece de gândire economică, curent de gândire prezent exclusiv în cadrul științei economice – lucru care particularizează și cantonează controversa în interiorul acestei discipline științifice.

1.2. Controversa individualism – holism

Cea de-a doua controversă metodologică majoră din știința economică ale cărei caracteristici ne-am propus să le analizăm este cea dintre *individualismul metodologic* și *holismul metodologic*. În acest sens, se cuvine să menționăm dintr-un bun început faptul că, spre deosebire de controversa empirism-apriorism din metodologia economică, controversa individualism-holism (colectivism) din metodologia economică are filiațiuni puternice cu dezbaterile din alte științe sociale, și nu numai. În fapt, individualismul și colectivismul reprezintă viziuni mai largi de

natură morală, politică sau socială ce văd în mod diferit statutul ființei umane: individualismul pune accentul pe independența umană și pe libertatea și autodeterminarea individuală, în timp ce colectivismul, din contră, pune accentul pe interdependența umană și importanța colectivităților, mai curând decât pe cea a indivizilor luați în mod separat. Ambele curente de gândire au o largă răspândire în sfera științelor sociale, existând astfel un individualism politic, social, dar și unul economic, după cum, corespunzător, politologia, sociologia și economia găzduiesc, fiecare în parte, puternice curente de gândire colectivistă. Mai mult, fundamentele filosofice ale gândirii colective sunt deseori interpretate ca având filiațiuni cu holismul sau organicismul, viziuni corespunzător cărora întregul este mai mare decât suma părților sale, în timp ce, pe de altă parte, holismul este o viziune ce își are reprezentanții, în afara științelor sociale, și în numeroase științe naturale (biologia, chimia, fizica), dar și în filosofie și filosofia științei.

Față de această situație, vom încerca să conturăm caracteristicile controverselor individualism-holism (colectivism) din știința economică privindu-le prin prisma controverselor ce se duc între cele două curente la nivelul de ansamblu al științelor sociale, îmbrățișând supoziția că această încadrare într-un context mai larg este de natură să evidențieze mai bine trăsăturile controverselor care ne interesează în mod particular, cea de la nivelul metodologiei economice.

În acest sens, se cuvine să menționăm că, din perspectivă istorică, devenirea a ceea ce numim astăzi “științe sociale” se revendică de la două tradiții de gândire. O primă tradiție își are izvorul în scrierile unor William Petty, Johann Süssmilch

sau Charles Davenant. Ea consideră științele sociale ca reprezentând, în esență lor, “arta de a raționa cu cifre în chestiuni legate de guvernare” – pentru a apela la cuvintele lui Davenant. Înțelese în acest fel, științele sociale au a se ocupa de chestiuni precum estimarea capacității militare a unui stat, previziunea creșterii sau declinului economic al unei țări, ori fixarea impozitelor sau (de) orice alte politici publice [Spiegel, 1983, apud Aligică, 2002, p.81]. Ca atare, pentru acest filon de gândire, fundarea pe o anume viziune privind natura umană, ori imperativul operării cu un anume model sau cu o anume imagine asupra omului lipsite de relevanță. Astfel, pentru promotorii acestei tradiții a “raționalizării cu cifre despre guvernare” este irelevant faptul că omul poate fi gândit ca fiind parte a unei ierarhii cerești, a unei comunități organice sau că este un simplu “atom social” [Aligică, 2002, p.81].

Prin contrast, s-a dezvoltat o a doua tradiție de gândire, în care viziunea asupra naturii umane este elementul central al demersului științific, la bazele științelor sociale stând tocmai “universul valoric și imaginativ organizat în jurul unor viziuni asupra naturii umane” [Aligică, 2002, p.82]. Adică, după cum arată unul dintre reprezentanții de vârf de astăzi ai acestui filon de gândire, “viziuni asupra capacității și potențialului uman (...) asupra relației dintre ființele umane și societate” și, de aici, asupra celei din urmă [Dawe, 1978, p.367]. Dacă ar fi să rezumăm, am putea spune că în cadrul acestei tradiții de gândire, discursul analitic al științelor sociale poate fi văzut ca o progresie logică pornind de la o viziune “axiomatică” asupra omului – viziune ce conține o puternică încărcătură prescriptivă și expectati-

vă –, trece la o viziune asupra relației dintre om și societate, pentru a ajunge în final la o viziune asupra naturii societății. Și, ceea ce dă notă specifică acestei tradiții din științele sociale, este faptul că “având ca punct de plecare o viziune inițială asupra omului, această trecere progresivă este în întregime logică și, prin urmare, își păstrează la toate nivelurile caracterul esențial de prescripție etică” [Dawe, 1978, p.370]. Ceea ce nu înseamnă negarea elementelor de conceptualizare, analiză empirică sau teoretizare specifice științelor sociale, ci doar sublinierea faptului că toate aceste activități de cercetare științifică sunt bazate și își primesc sensul de la un context al prescripțiilor etice – pe care unii autori îl numesc “univers de sensuri” sau “univers de semnificații” – care decurg din diferitele viziuni asupra naturii umane.

Față de cele spuse, ar fi fost de așteptat ca în cadrul acestei tradiții de gândire să se fi dezvoltat tot atâtea “sociologii” câte “universuri de sensuri” pot fi create în jurul “viziunilor asupra naturii umane”. Nu s-a întâmplat însă așa, fiind la ora actuală un fapt larg recunoscut că științele sociale pendulează, practic, între două mari abordări [Aligică, 2002, p.85]. Astfel, pentru Alen Dawe, spre exemplu, întreaga istorie a științelor sociale este dominată de conflictul dintre două tipuri de analiză socială, care au fost numite în moduri diferite: individualism vs colectivism; atomism vs holism; organicism vs mecanicism; conservatorism vs liberalism etc, iar dezbaterile cu privire la acest conflict reprezintă elementul central și peren al discursului în științele sociale.

Mergând însă mai în profunzime cu analiza derulării în istorie a controverselor ce ne interesează [în paragrafele de mai jos vom urma liniile de analiză dezvoltate

în Aligică, 2002, p.87 și urm.], să observăm importanța aparte pe care au jucat-o în acest sens marile curente de idei ale modernității și, mai ales, confruntările ideologice ale secolului al XIX-lea. Astfel, în termeni ideologici, secolul în cauză este martorul unei puternice reacții față de schimbările aduse de secolul anterior și față de individualismul specific aceștia. Cunoscută sub numele de conservatorism, această reacție consacră faptul că, așa după cum economia politică clasică s-a conturat pe fundalul ideilor și valorilor liberale, tot astfel sociologia s-a dezvoltat ca disciplină științifică din ideile și problemele formulate în ideologia conservatoare a secolului al XIX-lea. Fapt este că individualismul raționalist al secolului precedent, al secolului al XVIII-lea, a fost contestat și respins dintr-o perspectivă (conservatoare) ce reafirmă în epocă locul tradiției, al comunității și al factorului non-rațional în ordinea socială: “Vedem cum premisa istorică a stabilității și autonomiei individuale este atacată de o nouă viziune asupra psihologiei sociale, o viziune care derivă personalitatea din contextual social și care afirmă că alienarea este prețul plătit de om atunci când se rupe de acest context” [Nisbet, 1966, p. 9, apud Aligică, 2002, p.88].

Se ajunge astfel ca la mijlocul secolului al XIX-lea să existe două mari curente ideologice, liberalismul și conservatorismul, pe fundalul cărora se conturau deja cele două tipuri majore de științe sociale: economia și sociologia. Paralel cu aspirația de a deveni “științe pozitive”, ele păstrau în miezul lor conceptual și în orientarea lor generală tiparul ideologiilor din care proveneau. Ulterior jumătății de secol, în contextual teoretic al acestor discipline au început să se contureze două “modele” ale omului diferite, ca tipuri de

imagini rafinate teoretic asupra omului. Afirmându-se ca elaborate teoretice, modelele respective afirmau tendința de a se rupe de originile ideologice și, prin aceasta, de valorile, prescripțiile și normele ce dădeau substanță viziunilor asupra naturii umane ce le fundau. În felul acesta, prin procesul de rafinare teoretică pe care-l traversau, aceste discipline au tins să dea o formă cât mai științifică viziunilor inițiale asupra naturii umane ce stăteau la originea lor. Se poate aprecia că s-a ajuns astfel ca disputa ideologică (liberalism vs conservatorism) să se transforme într-una științifică, nemaiputându-se vorbi acum de conflictul a două viziuni asupra omului, ci de disputa a două modele teoretice ale omului, mai exact a două teorii științifice alternative: pe de o parte, teoria acțiunii sociale –ca rafinare teoretică și formă științifică conferită ideologiei liberale și viziunii individualiste asupra naturii umane– și, pe de altă parte, teoria sistemului social – ca elaborat teoretic al ideologiei conservatoare și fundat pe viziunea holist-colectivistă asupra naturii umane [Aligică, 2002, p.89-90].

Dezbaterile au revenit constant și obsesiv de-a lungul timpului la disputa privind tranșarea problemei modelului “corect” al omului, ambele părți luptând pentru impunerea unei axiome de a cărei importanță nu se îndoiau. Iar disputa a continuat până în zilele noastre. Astfel încât, aproape fiecare sociolog și economist mai însemnat s-a implicat într-un moment sau altul al carierei sale în dezbateri. Fapt este că astăzi cele două modele ale omului și paradigmatice corespunzătoare sunt aproape unanim considerate ca polare și simetrice [Aligică, 2002, p.90]:

- pe de o parte, pentru adepții holismu-

lui și promotorii teoriei sistemului social, întreg comportamentul uman este determinat de contextul social în care subiectul individual trăiește. În abordările lor, sistemul social pre-definește situațiile, relațiile și scopurile existenței umane și modelează astfel și interacțiunile ulterioare dintre oameni, acțiunea (socială) a indivizilor fiind astfel în întregime rezultatul sistemului;

- pe de altă parte, pentru adepții individualismului și promotorii teoriei acțiunii sociale, sistemul social este derivat din acțiunile și interacțiunile (sociale) ale indivizilor, ceea ce înseamnă că aceasta reprezintă o ordine socială produsă de membrii săi. Individualiștii se concentrează asupra acțiunilor subiecților individuali și asupra sensului cu care ei încarcă acțiunile lor, investigând obiectivele pe care aceștia și le fixează și modul în care acțiunile pe care le inițiază în urmărirea acestor obiective creează roluri sociale, instituții și întregul sistem social. Sistem social ce este conceptualizat, astfel, drept produs al consecințelor interacțiunii subiecților individuali.

Așa cum spuneam, cele două modele ale omului, ca structuri conceptuale și teoretice (teoria acțiunii sociale vs. teoria sistemului social) și viziunile corespunzătoare asupra naturii umane (individualism vs. holism) sunt astăzi aproape unanim considerate ca polare și simetrice. Comunitatea științifică este atât de obișnuită cu această “dualitate a științelor sociale moderne”, încât punerea în discuție poate părea la prima vedere o întreprindere hazardată. Suntem, totuși, de partea celor ce susțin [vezi, în acest sens, Aligică, 2002, p.90-92] că polaritatea și simetria lor sunt doar o realitate de la suprafața lucrurilor.

Punctul de pornire cel mai potrivit al unei analize ce urmărește să surprindă zona de adâncime, “rădăcinile” evoluțiilor polarizate din științele sociale îl reprezintă, probabil, geneza “universului de sensuri”² care este fundamentul comun al celor două viziuni aflate în dispută. Acesta s-a constituit în relație cu practica socială, într-un moment istoric ce începe o dată cu erodarea explozivă a ordinii sociale medievale, atât la nivelul instituțional și al practicilor sociale, cât și la cel al mentalităților, și se sfârșește o dată cu consolidarea ordinii sociale modernă. Adică, momentul trecerii de la lumea medievală la modernitate.

Adâncirea diviziunii muncii, creșterea urbanizării, extinderea economiei de piață și a capitalismului antreprenorial, precum și intensificarea comunicațiilor, au creat o diferențiere socială din ce în ce mai accentuată și un tot mai profund sentiment al diferențelor, lucrul esențial în legătură cu aceste evoluții fiind creșterea posibilității și a necesității mobilității sociale [Dawe, 1978, p. 379]. Datorită ei s-a putut ca, din ce în ce mai mult, existența umană să nu mai fie gândită în termeni de roluri, funcții sau status-uri sociale imutabile. Ceea ce nu înseamnă în mod necesar că ar fi avut loc o mutație de mentalitate la nivelul întregii societăți, ci că în meditațiile și analizele privind omul ca ființă politică și socială acesta era tot mai mult conceput ca o ființă activă, care își alege rolul și poziția socială și care, în linii mari, este arhitectul propriei existențe.

² Să reamintim că “universul de sensuri” se referă la un context al conceptelor, valorilor și prescripțiilor etice care se întrepătrund, susținându-se reciproc pe planuri complexe și diferite, într-un mod care tinde să aproximeze o coerență sistematică [Dawe, 1978, p.368]

Rezultatul a fost că omul a putut fi, deci, conceput în gândirea politică, morală și socială strict în termeni de atribute și aptitudini personale și ca posedând o identitate total distinctă de orice rol social [Oakeshott, 1991]. În acest fel, se poate sesiza cum se delimitează, treptat și tot mai ferm, o sferă a existenței publice, sociale și comunitare, precum și o sferă a existenței și experienței private, individuale și personale și, odată cu aceasta, prin polaritatea public-privat, ia naștere individualismul și individul modern [Aligică, 2002, p.92]. Iar acest complex amestec ce cuprinde o viziune, prescripții și valori noi și speciale privind natura și potențele omului, precum și practicile sociale aflate în legătură cu acestea, este cunoscut sub numele de “individualism modern”. Din punctul de vedere al istoriei științelor sociale el reprezintă un punct de referință, căci acestea se constituie sub forma actuală, pe de o parte, ca o reacție și ca o încercare de raționalizare a manifestării individualismului la nivelul practicii sociale iar, pe de altă parte, ca o rafinare și dezvoltare a “universului de semnificații” creat în jurul individualismului după ce acesta fusese deja acceptat ca presuposiție centrală a gândirii despre om.

Se poate spune, în acest fel, că individualismul este punctul de origine al științelor sociale, atât pe plan istoric și social, cât și în plan teoretic. Viziunea individualistă asupra naturii umane este deci, rădăcina comună a tuturor viziunilor și elaborărilor teoretice ulterioare asupra omului și societății, indiferent de natura lor [Dawe, 1978; Aligică, 2002].

Să încercăm acum să formulăm câteva concluzii în legătură cu caracteristicile controverselor individualism-holism (collectivism), abordată din perspectiva științelor sociale luate în ansamblu:

- primă concluzie se referă la *caracterul genetic (nativ)* al controversei. Acest caracter decurge din faptul că cele două viziuni concurente asupra naturii umane s-au polarizat – după cum am văzut – dintr-un bun început în curente de gândire opuse (În felul acesta, controversa genetică individualism-holism se deosebește de controversa evolutivă empirism-apriorism prin aceea că cea din urmă evoluează dintr-o stare inițială consensuală într-una ulterioară conflictuală – după cum am văzut la timpul potrivit);
- a doua concluzie are în vedere *caracterul conciliabil* al controversei individualism-holism. Deși se află angajată într-o controversă de tip genetic (nativ), atât paradigma individualistă cât și cea holist-colectivistă, atât teoria acțiunii sociale cât și teoria sistemului social, împărtășesc implicit după cum am arătat puțin mai devreme– aceeași viziune individualistă asupra naturii umane. Pe acest temei este firesc să se considere că, prin contrast cu caracterul iremediabil conflictual al controversei empirism apriorism, controversa individualism-holism conservă un real potențial spre conciliere și consens;
- ce-a de-a treia concluzie se referă la *caracterul global, pluri-disciplinar* al controversei. Prin contrast cu controversă empirism-apriorism praxeologic –care este o dispută circumscrisă exclusiv științelor economice– controversa individualism-holism se regăsește în mai toate științele sociale majore (economia, sociologia, politologia, istoria, psihologia, antropologia, lingvistica), dar și într-o serie de științe ale naturii (fizica, chimia, biologia), precum și în domeniul filosofiei (inclusiv în cel al filosofiei științifice);
- în fine, ultima concluzie ce poate fi degajată din cele discutate până acum privitor la controversa individualism-holism se referă la *caracterul ei multidimensional*. După cum arătam chiar de la începutul studiului nostru, cercetării științifice îi sunt consubstanțiale dimensiunea ontologică (reprezentarea asupra realității concrete), dimensiunea epistemologică (tipul de cunoaștere angajat în cercetarea realității) și dimensiunea metodologică (metodele acceptabile precum cercetarea acestei realități). S-a văzut, la momentul cuvenit, de ce controversei empirism-apriorism îi este proprie doar dimensiunea metodologică, ea fiind eliptică de dimensiunile ontologică și epistemologică. Prin contrast, controversa individualism-holism ființează pe toate cele trei paliere. Astfel, atunci când unii economiști susțin că toate fenomenele sociale sunt explicabile în modalități care fac apel numai la indivizi, iar alții, printr-o abordare contrară, argumentează că orice structură socială explică și se explică exclusiv printr-o altă structură socială, avem de-a face, într-adevăr, cu palierul metodologic de manifestare a controversei individualism-holism. Dar, atunci când economiștii individualiști mai susțin și faptul că toate teoriile sociale pot fi reduse la teorii despre indivizii din societate, în timp ce economiști holiști nu acceptă însă, că e posibilă reducerea oricărei teorii sociale la una despre indivizi și acțiunile lor, înseamnă că ne aflăm acum pe palierul epistemologic al disputei, după cum mai înseamnă și că disputa metodologică se împletește cu, influențează și este influențată de, dis-

puta epistemologică. Mai mult decât atât, atunci când, în plus față de aserțiunile deja menționate, economiștii individualiști susțin că o colectivitate socială nu are existență și realitate în afara acțiunii membrilor săi individuali iar, pe de altă parte, economiștii holiști argumentează că sistemele sociale reprezintă “întreguri” ce sunt anterioare indivizilor care le compun, având o existență de-sine-stătătoare, rezultă că se poate vorbi și despre un palier ontologic al controversei individualism-holism. Și faptul că, la rândul său, acest palier se împletește cu, influențează și este influențat de palierele epistemologic și metodologic ale disputei, reiese din aceea că este mai întâi necesară o anumită reprezentare despre realitatea economică (preeminența existențială a acțiunii individuale vs. preeminența existențială a colectivităților sociale), pentru că, în funcție de aceasta reprezentare, să fie angajat un anumit tip de cunoaștere a realității economice (reductibilitatea vs. ireductibilitatea teoriilor sociale la teoriile despre indivizi), astfel încât, în cele din urmă, în funcție de modul de reprezentare a realității și de tipul de cunoaștere ales pentru studierea ei, să se facă opțiunea pentru metoda acceptabilă pentru a cerceta realitatea economică (în ordine explicativă, proprietățile colectivităților sociale sunt reductibile vs. nu sunt reductibile la proprietățile actorilor individuali).

*

* *

Așa cum spuneam încă de la început, problema de fond care ne preocupă în lucrarea de față are în vedere diminuarea te-

ritoriului ocupat de controversele metodologice din știința economică prin neutralizarea pe baza concilierii sau a transcederii a cel puțin a uneia dintre ele. Precizăm, de asemenea, că primul pas în această direcție este acela de a analiza caracteristicile celor două controverse majore din metodologia economică, empirism vs. apriorism și, respectiv, individualism vs. holism (colectivism), ca apoi, drept al doilea pas, să determinăm care dintre ele se pretează mai bine unei tentative de neutralizare.

Primul pas a fost parcurs deja, fiind acum în măsură să-l facem și pe al doilea, deoarece compararea caracteristicilor celor două controverse metodologice ne-a arătat că, destul de ușor sesizabil, controversa individualism-holism este un candidat mai potrivit a fi obiectul unei tentative de neutralizare prin conciliere. Argumentul decisiv în acest sens este faptul că această controversă *deține un real potențial spre conciliere*, spre deosebire de controversa “rivală” (empirism-apriorism) care pare a fi prizonieră unei ireconciliabilități iremediabile. Ca argumente suplimentare de sprijin pot fi aduse în discuție faptul că această controversă ființează pe toate cele trei dimensiuni de analiză (ontologică, epistemologică, metodologică), precum și faptul că ea se pretează unei perspective pluri-disciplinare, ambele aceste aspecte *sporindu-i relevanța* prin comparație cu celalalt candidat, controversa empirism-apriorism (care este unidimensională și monodisciplinară).

Este acum momentul, pe cale de consecință, să trecem la aprofundarea studiului controversei individualism vs. holism pe fiecare dintre cele trei niveluri de ființare, în ideea de a determina pe care dintre aceste dimensiuni este mai potrivit a fi inițiată tentativa de neutralizare.

2. Dimensiunea ontologică a controversei individualism vs. holism

Purtată în termeni ontologici, disputa individualism-holism se regăsește în mai toate științele sociale majore (economia, sociologia, știința politicii, istoria, antropologia), dar dobândește amploare și profunzime mai ales în primele două dintre ele. Acestea sunt, de altfel, și disciplinele științifice în care găsim ipostaziate principalele teme de cercetare pe care le problematizează controversa pe palierul ei ontologic, respectiv: (a) problema actorului supra-individual; (b) problema influențelor sociale; și (c) problema reducționismului ontologic. Să le analizăm, pe rând, pe fiecare în parte.

2.1. Problema actorului supra-individual

Neîndoios, în analiza fenomenelor sociale se poate porni atât de la actori individuali (consumatorul, întreprinzătorul, membrul unui grup, votantul într-un proces electoral etc.), cât și de la actori supra-individuali – sau, în orice caz, ne-individuali (organizația, grupul de oameni, consumul agregat, rata șomajului, guvernul, națiunea etc). Abordarea care reclamă ca actorului individual să-i revină un rol și un statut special în științele sociale, care consideră că actorul individual este “fundamentul” analizei, iar societatea, relațiile sociale, instituțiile sociale sunt “derivate”, reprezintă ceea ce literatura consacră a fi individualism ontologic. Iar abordarea care, dimpotrivă, susține că fundamentale sunt faptele sociale, structurile sociale supra-individuale, reprezintă holismul (colectivismul) ontologic.

Să explorăm, însă, mai în amănunțime, aserțiunile celor două puncte de vedere aflate în conflict.

Conform *individualismului ontologic*, elementele constitutive de bază ale lumii sociale sunt actorii individuali (indivizii): o colectivitate socială nu are existență și realitate în afara acțiunii membrilor săi individuali; viața unei colectivități este trăită doar în acțiunile indivizilor ce o constituie și aceasta întrucât o colectivitate operează întotdeauna prin intermedierea unuia sau mai multor indivizi ale căror acțiuni sunt legate de colectiv numai ca sursă secundară (Mises, 1996, p.42-43). Evoluția societății, susține individualismul ontologic, constă în modificările produse în comportamentul indivizilor ce o compun. Nu există altă substanță în care această evoluție să aibă loc decât aceea a acțiunii indivizilor ei; nu există alt substrat al societății decât acțiunile indivizilor. Faptul că există, bunăoară, națiuni, state etc., că există cooperare socială în condițiile diviziunii muncii devine sesizabil numai în și prin acțiunile anumitor indivizi. ”Nimeni nu a perceput vreodată o națiune fără să perceapă membrii săi” [Mises, 1996]; colectivitățile sociale vin la existență prin acțiunile indivizilor. Aceasta nu înseamnă – susțin adepții individualismului ontologic – că individul este anterior colectivității, ci înseamnă, pur și simplu, că colectivitatea este constituită din acțiunile indivizilor.

Trebuie reținut, de asemenea, faptul că unii dintre individualiștii ontologiști nu ezită să considere că, în ultimă instanță, fenomenele sociale sunt doar construcții ale minții, simple abstracțiuni și ficțiuni, fenomene ce nu există în realitate. “Cele mai multe obiecte ale științelor sociale, dacă nu chiar toate, sunt obiecte abstracte; ele sunt construcții conceptuale.

Chiar și ‘războiul’, ‘armata’ sunt concepte abstracte, oricât de straniu ar putea suna pentru unii. Ceea ce e concret sunt cei mulți care sunt uciși sau cei care poartă uniformă etc.” [Popper, 1945, p.80, apud Miroiu, 2006, p.61]. Tot astfel, Hayek consideră că ideile pe care gândirea comună și le-a formulat în legătură cu diferitele entități colective precum “societatea”, “sistemul economic” sau “capitalismul” nu trebuie tratate altfel decât ca teorii provizorii ori abstracții populare, ce nu trebuie confundate cu “faptele”, ele nefiind fapte “reale” [Hayek, 1942, p.286, apud Miroiu, 2006, p.62]. De altfel, viziunea aceasta este cât se poate de sintetic exprimată încă de la începutul secolului al XVIII-lea prin faimoasa frază a lui J. Bentham: “(...) comunitatea este un corp fictiv, compus din persoane individuale”, și aplicată mai nuanțat pentru realitatea economică de către Schumpeter [1909, p.215]: “ (...) societatea nu are creier sau nervi în sens fizic, nu poate simți dorințe și, de aceea, nu are curbe de utilitate ca acelea ale indivizilor”. Mai elaborat chiar, Ludwig von Mises apreciază că este iluzoriu a crede că este posibilă vizualizarea întregurilor colective, întrucât cunoașterea lor este întotdeauna rezultatul înțelegerii sensului pe care oamenii ce acționează îl atribuie acțiunilor lor. Iar acest sens este întotdeauna înțelesul conferit de indivizi, de subiecții umani individuali [Mises, 1996, p.42-43]. Pentru acest autor, sensul (înțelesul) pe care indivizii ce acționează și toți aceia care sunt afectați de acțiunile lor îl atribuie unei acțiuni este cel ce determină caracterul acestei acțiuni. Astfel, exemplifică Mises, călăul și nu statul execută un criminal. Este înțelesul atribuit de cei implicați cel care discerne în acțiunea călăului o acțiune a statului. După cum, tot astfel, atunci

când un grup de oameni înarmați ocupă un anumit teritoriu, este înțelesul conferit de cei implicați cel care atribuie această ocupație teritorială nu ofițerilor și soldaților de la fața locului, ci națiunii lor. Pe o astfel de înțelegere, Mises ajunge să formuleze poate cea mai elaborată și consistentă interpretare a esenței individualismului ontologic: nu simțurile noastre, ci înțelegerea noastră, ca proces mental, ne permite să recunoaștem și să identificăm entitățile sociale. Ele nu au o existență “fizică” de sine stătătoare. Realitatea lor ontologică unică este cea a indivizilor care le compun. De aceea, accentuează el [Mises, 1996], o mulțime (de oameni) este o masă de oameni sau un corp social organizat (sau orice altă formă de entitate socială) exclusiv în funcție de înțelegerea sensului pe care oamenii înșiși din acea mulțime îl atașează prezenței lor în respectiva mulțime. Altfel, în termeni pur “fizici” vorbind, ea nu este altceva decât o adunare, o sumă de indivizi aflați împreună într-un spațiu și timp anume.

Pe de altă parte, *holismul (colectivismul) ontologic* consideră că sistemele sociale reprezintă “întreguri” ce sunt anterioare indivizilor care le compun: ele sunt actori supra-individuali și au o existență de sine stătătoare, iar indivizii umani sunt prin natura lor indivizi sociali. “Cetatea este anterioară în mod natural familiei și fiecăruia dintre noi, căci întregul trebuie să existe înaintea părților”, formula Aristotel încă din antichitate [Aristotel, 2001, p.37, apud Miroiu, 2006, p.63]. Tradiția sa de gândire a fost continuată de o pleiadă de gânditori politici –mai ales socialiști și conservatori– ai secolului al XIX-lea care, inspirați și de gândirea lui Jean-Jaques Rousseau, au insistat asupra faptului că membrii unui societăți împărtășesc o cultură, o viață și o voință comu-

nă, ceea ce justifică înțelegerea societății nu doar ca pe o sumă sau agregare de indivizi, ci ca pe un sistem de viață organizată. În vremurile noastre, viziunea a îmbrăcat îndeosebi hainele comunitarianismului: “Ceea ce argumentez este că individul liber din Vest este ceea ce este numai în virtutea întregii societăți și civilizații care l-a produs și care îl hrănește” [Taylor, 1985, p.206].

Această teză după care omul ca om este produsul unei evoluții sociale este definitorie, am putea spune, pentru ontologia holist-colectivistă. Dintr-o astfel de perspectivă privite fiind lucrurile, era de așteptat să se ajungă la concluzia că rațiunea – această caracteristică definitorie a umanului – a putut apărea numai în cadrul reciprocității sociale; nu poate exista gândire care să nu depindă de concepte și noțiuni ale limbajului, iar vorbirea este în mod manifest un fenomen social. Și, întrucât omul este întotdeauna membru al unei colectivități, iar întregul este, atât logic cât și temporal, anterior părților componente, rezultă că studierea subiectului individual este posterioară studierii societății. Fapt pentru care, susține ontologia holistă, singura metodă adecvată pentru abordarea științifică a problemelor umane este metoda holistă (dar asupra acestei probleme vom reveni cu mai multă minuție atunci când vom discuta despre nivelul metodologic al disputei ce opune holismul individualismului).

Pe cale de consecință, corespunzător doctrinei realist-colectiviste (ale cărei idei esențiale, de altfel, le mai găsim a fi promovate și de susținătorii a ceea ce literatura consacră a fi doctrina universalismului și cea a realismului conceptual), societatea este o entitate supra-individuală ce își trăiește propria sa viață, independent și separat de viețile diferiților in-

divizi ce o compun, entitate ce acționează în nume și pe cont propriu și care își urmărește propriile sale scopuri, care sunt diferite de scopurile vizate de indivizii ce compun societatea respectivă. De altfel, elaboratele teoretice ale lui E. Durkheim sunt cât se poate de edificatoare în acest sens: “Totdeauna când elemente oarecare, îmbinându-se, desprind, prin faptul combinării lor, fenomene noi, trebuie să ne dăm seama bine că aceste fenomene sunt așezate nu în elemente ci în totul format de unirea lor (...). Dacă (...), această sinteză *sui-generis* care alcătuiește orice societate desprinde fenomene noi, deosebite de acelea care se petrec în conștiințele solitare, trebuie să admitem că aceste fapte specifice stau în societatea însăși care le produce, iar nu în părțile sale, adică în membrii săi. Ele sunt deci, în același înțeles, exterioare conștiințelor individuale, privite ca atare, precum caracterele deosebitoare ale vieții sunt exterioare substanțelor minerale care compun ființa vie. Nu le poți absorbi în elemente fără contradicție, deoarece prin definiție, ele presupun altceva decât ce cuprind aceste elemente(...). Stările conștiinței colective sunt însă de o altă natură decât stările conștiinței individuale; sunt reprezentări de un alt soi. Mentalitatea grupurilor nu este aceea a particularilor, ea are legile sale proprii” [Durkheim, 1919, ed. rom. p.34-35, apud Miroiu, 2006, p.64-65].

Așa cum susțineam ceva mai devreme, ideea efigie a holismului (colectivismului) ontologic este aceea a societății înțeleasă ca întreg de sine-stătător și supra-individual și a existenței individuale ca fiind exclusiv produsul evoluției sociale. Această ontologie holist-colectivistă mai este ipostaziată însă în literatură și sub alte înfățișări corelate, dacă putem spune astfel; bunăoară, sub forma ideii de voință

generală – la J.J. Rousseau (atunci când se vorbește despre existența interesului național sau al celui public), ori sub forma conceptului de fapte sociale – la Durkheim. În plus, după cum am văzut că există variante ale ontologiei individualiste care merg până acolo încât neagă realitatea existenței fenomenelor și entităților sociale, tot astfel, pentru unii holişti individul uman tinde uneori să își piardă însuși statutul de entitate “reală”, acesta fiind propriu numai fenomenelor sociale supra-individuale. Ilustrativ în acest sens este Karl Marx, care consideră că se poate vorbi despre “persoane (în sensul de indivizi.....) numai în măsura în care ele sunt personificarea unor categorii economice, exponenții unor anumite relații și interese de clasă “[Marx, 1996, p.10, apud Miroiu, 2006, p.64].

Dacă ar fi să exprimăm sintetic, acum, tensiunea contradictorie care separă între ele ontologia individualistă bazată pe actorul individual de cea holistă axată pe actorul supra-individual, am putea să spunem următoarele:

- individualismul concepe societatea ca fiind alcătuită din oameni (actori individuali), subiecți sociali de sine stătători, ce acționează mai mult sau mai puțin conform cu dorințele lor și cu modul în care înțeleg ei situația în care se găsesc, acțiunea lor având loc în cadrul unor anume colectivități sociale și contexte instituționale (alcătuite din reguli, tradiții, obiceiuri, ideologii etc.) ce nu au existență și realitate ontologică în afara acțiunii actorilor individuali;
- prin contrast, holismul concepe societatea ca pe un actor supra-individual, cu existența de sine-stătătoare, ce își trăiește propria sa viață independent și separat de viețile actorilor individuali

ce o compun, entitate ce acționează în nume și pe cont propriu și care își urmărește propriile sale scopuri, care sunt diferite de scopurile vizate de indivizii ce compun societatea respectivă;

- pe cale de consecință, pe acest palier (actor individual vs. actor supra-individual) al controversei dintre ontologia individualistă și cea holistă, ne aflăm în fața unei tensiuni contradictorii perfect simetrice: astfel, în timp ce individualismul afirmă preeminența ontologică a subiecților individuali – deoarece, conform acestei viziuni, colectivitățile sociale vin la existență prin acțiunile indivizilor³ – holismul, pe de altă parte, afirmă preeminența ontologică a societății din moment ce, pentru adepții acestei abordări, existențele individuale sunt exclusiv produsul evoluției sociale⁴;
- în opinia noastră, deși se confruntă viziuni de natură ontologică, miza de profunzime a disputei de pe acest palier de problematizare este totuși de natură normativă, fiind pus în discuție tipul de interese ce trebuie impus în configurarea ordinii sociale și a celei economice: pentru individualiști, interesele individuale primează în fața celor sociale, indivizii trebuind să aibă libertatea de a-și urmări nestingherit propriile interese și de a-și lua propriile decizii economice, pe când, pentru holişti, interesele societale primează în

³ Ceea ce nu înseamnă, susțin individualiștii, că individul este anterior ontologic colectivității, ci doar că colectivitatea este constituită din acțiunile indivizilor, evoluția societății constând astfel în modificările produse în comportamentul membrilor săi.

⁴ Și, pe cale de consecință, studierea subiectului individual este posterioară studierii societății.

fața celor individuale, statul și colectivitățile fiind legitime în a lua astfel de decizii în numele indivizilor (în felul acesta putând fi ținut sub control egoismul subiectului individual și putându-se asigura sacrificarea acestui egoism în folosul societății).

2.2. Problema influențelor sociale

Cea de-a doua “temă de problematizare” majoră pe care o ipostaziază controversa în plan ontologic dintre individualism și holism se referă la ceea ce literatura numește “problema influențelor sociale” sau “problema înrădăcinării” (*embeddedness problem*). Cu alte cuvinte, este vorba despre studierea modului în care comportamentul individual și instituțiile sunt afectate de relațiile sociale. De altfel, subiectul reprezintă una dintre problemele clasice dezbătute de teoria socială, mai ales în legătură cu comportamentul economic [Granovetter, 1985, p.482 și urm.]. Vom face mai întâi o succintă prezentare a istoricului problemei în cauză, pentru ca ulterior să analizăm legătura ei cu controversa individualism-holism.

Punctul de vedere dominant între sociologi, antropologi, politologi și istorici a fost, pentru o lungă perioadă de timp, acela că, în ceea ce privește comportamentul economic caracteristic societăților premoderne, acesta era profund înrădăcinat în și puternic influențat de textura de relații sociale, dar a devenit mult mai autonom o dată cu afirmarea și dezvoltarea societăților moderne bazate pe relațiile de piață. Conform acestei viziuni, economia se separa într-o măsură mai mare ca sferă de activitate diferențiată în cadrul societăților moderne, în care tranzacțiile eco-

nomice încetează de a mai fi definite în funcție de obligațiile sociale sau de cele de natură asemănătoare ale părților implicate în astfel de tranzacții, și devin într-o tot mai mare măsură expresia calculelor raționale vizând câștigul individual. Unii analiști vorbesc chiar despre o inversare a situației tradiționale: în locul unei vieți economice “încastrate” în rețeaua de relații sociale, acestea din urmă devin acum un epifenomen al pieței. Această viziune privind “caracterul înrădăcinat” al comportamentului economic este asociat de unii autori [vezi Granovetter, 1985] cu școala “substantivistă” din antropologie – identificabilă, în special, cu lucrările lui Karl Polanyi [Polanyi, 1994; Polanyi ș.a., 1957] –, dar și cu ideea “economiei morale” avansată de unii cercetători din domeniul științei istorice și politologice [spre exemplu, Thompson, 1971; Scott, 1976].

Spre deosebire, însă, de abordările acestor cercetători din diferite științe sociale, majoritatea economiștilor nu par a fi acceptat o astfel de concepție ce identifică o fracturare a “caracterului înrădăcinat” al comportamentului economic în societățile moderne: ei susțin, în schimb, că acest “caracter înrădăcinat” din societățile primitive nu era substanțial mai mare decât nivelul său scăzut identificat în economiile moderne de piață. Primul economist care a pus problema în acești termeni a fost însuși Adam Smith, care vorbea despre “o anume înclinație în natura umană (...) de a face troc, de a tranzacționa în compensație și de a schimba un lucru cu altul” [Smith, (1776) 1979, Cartea 1, Capitolul 2, apud Granovetter, 1985, p.482], și care consideră că, întrucât forța de muncă era singurul factor de producție în societățile primitive, mărfurile trebuiau să se schimbe proporțional

cu costurile lor în forța de muncă, așa cum se argumentează, de altfel, în teoria generală clasică a schimbului [Smith, (1776) 1979, Cartea 1, Capitolul 6, apud Granovetter, 1985]. Interesant este faptul că, după 1921 încoace, unii antropologi au adoptat o poziție similară, ulterior numită “formalistă”: conform analizelor lor, chiar în societățile tribale, comportamentul economic era suficient de independent de contextual relațiilor sociale astfel încât analiza modernă standard să poată fi cu succes folosită în studierea lor [Schneider, 1974]. Această poziție a fost reafirmată de-a lungul anilor '70 ai secolului trecut, atunci când un grup de cercetători economiști și simpatizanții lor printre istorici și politologi au manifestat un interes nou pentru analiză economică a instituțiilor sociale –o bună parte a căreia este cunoscută în prezent sub denumirea de “noua teorie economică a instituțiilor”– și au argumentat că, atât comportamentul individual, cât și instituțiile, care anterior erau înțelese ca fiind încorporate în textura relațiilor sociale ale societăților primitive, precum și ale celor moderne, pot fi mai bine înțelese dacă sunt privite ca rezultat al urmării interesului propriu al indivizilor raționali, analizați mai mult sau mai puțin în izolare față de relațiile sociale [spre exemplu, North și Thomas, 1973; Williamson, 1975; Popkin, 1979, apud Granovetter, 1985]. Mult mai recent (jumătatea deceniului 9 al secolului ce a trecut), au apărut și puncte de vedere care, delimitându-se de cele două școli de gândire discutate mai sus, au susținut că nivelul înrădăcinării comportamentului economic este mai redus în societățile primitive decât susțin antropologii substantiviști și teoreticienii dezvoltării, dar și că el s-a schimbat mai puțin o dată cu modernizarea, decât consideră aceștia

[Mark Granovetter se numără printre ei]. Totodată, acești contributori mai recentii la dezbateri mai susțin că, pe de altă parte, nivelul de înrădăcinare a fost întotdeauna și continuă să fie și acum mai mare decât sunt pregătiți să accepte antropologii formalisti și economiștii. Astfel spus, această poziție – adusă relativ recent în planul dezbaterii tradiționale – caută să evite “extremele” reprezentate de cele două școli de gândire, argumentând că cea mai mare parte a comportamentului economic se află puternic înrădăcinată, dar nu în sistemul social –instituții, valori, norme, prescripții–, ci în rețeaua de relații interpersonale, deci individuale, ce operează într-o societate.

Având ca punct de pornire această succintă trecere în revistă a evoluției în timp a dezbaterilor privind problema influențelor sociale (înrădăcinării), să încercăm acum să deslușim care este legătura ei cu subiectul lucrării noastre – controversa individualism-holism. Ceea ce credem că se poate descifra în spatele punctelor de vedere divergente privind gradul de înrădăcinare a comportamentului economic și a instituțiilor în textura relațiilor sociale se referă, de fapt, la *două concepții diferite* profesate de cercetătorii profesioniști din sociologie și economie cu privire la *acțiunea umană*, concepții care, în esența lor, materializează viziunile ontologice diferite ale individualismului și, respectiv, holismului asupra naturii umane. Să ne explicăm.

Pentru început, să aducem în discuție punctul de vedere formulat de sociologul Dennis Wrong [1961] conform căruia sociologia modernă profesează în marea ei majoritate *concepția omului “suprasocializat”* – în care se vorbește despre o covârșitoare sensibilitate a oamenilor la opiniile altora și, în felul acesta, despre

obediința lor față de prescripțiile ce decurg din sistemul de norme și valori dezvoltate pe baza consimțământului mutual, prescripții internalizate prin socializare, astfel încât supunerea față de ele nu este percepută ca fiind o povară. Cu bună îndreptățire, A. Etzioni [1988, p.9] identifică în această concepție dominantă paradigma conservatoare, bazată pe viziunea holistă asupra naturii umane, în care individul este total absorbit în sistemul social. Importanța ocupată în cadrul sociologiei de concepția suprasocializării este (indirect) dovedită și de elaboratele lui Talcott Parsons care, în încercarea de a rezolva problema ordinii sociale ridicată de Hobbes, transcede viziunea opusă liberalistă, individualist-atomistă a omului “subsociat”, profesată de tradiția utilitaristă în sociologie, minoritară am putea spune, în care se înscrie de altfel Hobbes însuși [Parsons, 1937, p.89-94, apud Granovetter, 1985, p.483]. În acest context al opoziției suprasocializare-subsocializare (ca formă de manifestare în sociologie a controversei ontologice individualism-holism), Wrong salută ruptura cu utilitarismul atomist și punerea accentului pe “înrdăcinarea” subiecților individuali în cadrul social – factorul crucial absent, după părerea lui, în gândirea lui Hobbes –, dar se pronunță totodată pentru prudență, pentru evitarea exagerării gradului de adâncime a acestei înrdăcinări: “În mod frecvent, sarcina sociologului este aceea de a atrage atenția asupra ardorii cu care oamenii doresc și se străduiesc să obțină buna părere despre ei a celor ce le sunt în preajmă într-o multitudine de situații (...). În mod cert, nu este intenția mea să critic rezultatele unor astfel de cercetări. Obiecția mea este aceea că (...) deși sociologii au criticat eforturile mai vechi de a scoate în evidență un

singur motiv fundamental al comportamentului uman, dorința de a obține o imagine proprie favorabilă prin câștigarea aprobării celorlalți ocupă în mod frecvent o astfel de poziție în propria lor gândire” [Wrong, 1961, p.188-189].

Cât privește situația din cadrul științei economice, este evident faptul că teoria economică clasică și neoclasică – aceasta din urmă reprezentând, după cum îndeobște se știe, curentul dominant în gândirea economică contemporană – operează, prin contrast cu curentul dominant din sociologie, cu o concepție atomistă, bazată pe omul subsociat, în care omul este văzut independent de contextul social – în linie cu tradiția utilitaristă din economie. Argumentele lor teoretice resping prin înseși ipotezele de lucru orice impact al structurii sociale și al relațiilor sociale asupra producției, distribuției sau consumului. În opinia neoclasicilor, pe piețele competitive, nici un producător sau consumator nu influențează în mod semnificativ cererea sau oferta agregată sau, pe cale de consecință, prețurile sau alte raporturi de schimb. Așa după cum nota și Albert Hirschman, astfel de piețe idealizate, ce implică “un număr mare de cumpărători și vânzatori anonimi ce preiau prețurile ca un dat și care beneficiază de informații perfecte (...), funcționează fără existența unui contact uman sau social mai îndelungat între părți. În condițiile concurenței perfecte, nu este loc pentru barter, negocieri, împotriviri sau ajustări reciproce, și diferiții operatori ce contractează între ei nu au nevoie să intre în relații recurente sau de continuitate, în urma cărora ei să se afle în situația de a se cunoaște între ei” [Hirschman, 1982, p.1473].

Unii analiști [Granovetter, 1985, p.484] sunt de părere că această teorie idealizată a piețelor în condițiile concu-

renței perfecte a supraviețuit atacurilor intelectuale la care a fost supusă datorită faptului că eliminarea relațiilor sociale din analiza economică – așa cum ea profesează – a permis ștergerea de pe agenda cercetării științifice a problemei hobbesiene a ordinii sociale și economice. Să ne reamintim astfel că, în argumentația lui Hobbes, dezordinea apare – în viața socială și cea economică – datorită faptului că posibilitatea derulării unor tranzacții sociale și economice neconflictuale depinde de existența încrederii între parteneri, de absența comportamentului lor infrațional. Or, susțin analiștii noștri, este puțin probabil să se producă acestea atâta timp cât indivizii sunt presupuși a nu fi înscrși într-un context al relațiilor sociale și al instituțiilor – așa cum argumentează utilitariștii concepției omului subsocializat (“starea naturală a omului” – în terminologia lui Hobbes). În ceea ce îl privește pe acesta din urmă, soluția avansată constă în impunerea ordinii prin instaurarea unor structuri social-politice bazate pe o autoritate autocratică, represivă. În schimb, soluția adusă de liberalismul clasic – și, pe această filiație, de teoria economică clasică – este antitetică: structurile politice represive devin inutile, din moment ce piețele concurențiale fac caducă folosirea forței și a fraudei. Și aceasta, deoarece concurența determină termenii de schimb într-o manieră ce nu poate fi manipulată de participanții individuali de pe piață. Iar, în cazul în care aceștia se confruntă cu niște relații partenieriale complexe și dificile, caracterizate prin neîncredere sau fraudă, ei pot pur și simplu să opteze pentru a derula afaceri cu alți parteneri, care doresc să tranzacționeze în termenii schimburilor de piață. În felul acesta, se conchide, relațiile sociale și componentele asociate lor devin

probleme fricționale.

Pe cale de consecință, se poate conchide, în teoria economică și neoclasică, faptul că actorii economici pot avea relații de natură socială unii cu alții a fost tratat – dacă a fost tratat într-un fel – ca reprezentând o piedică de natură fricțională, ce stânjenește funcționarea piețelor competitive. Ceea ce echivalează cu a spune că, pentru acești economiști, atomizarea socială este o premisă pentru concurența perfectă [Granovetter, 1985. p.484].

Spre deosebire de *mainstream*-ul sintezei neoclasică “ortodoxe”, cei mai mulți dintre economiștii adepți ai *viziunii omului suprasocializat* concep “influențele sociale” ca procese în care subiecții economici individuali preiau obiceiuri, deprinderi sau norme pe care le urmează în mod mecanic și automat, indiferent de implicațiile acestora asupra alegerilor raționale pe care ei le fac. Această abordare, apropiată de cea a lui Wrong din sociologie, se reflectă, de altfel, în remarcă sarcastică a lui James Duesenberry cum că “economia ne arată cum facem alegerile, în timp ce sociologia ne arată că nu avem de ales” [Duesenberry, 1960, p.233], dar și în punctul de vedere dezvoltat de E.H. Phelps Brown, după care oamenii acționează “în anumite moduri deoarece a face astfel este o obișnuință, sau o obligație sau ‘lucrul ce este natural să fie făcut’, sau este drept și potrivit, sau just și corect” [Phelps Brown, 1977, p.17]. Procedând în felul acesta, adepții “suprasocializării” omului ajung să schimbe modul de a pune problema propriu neoclasicilor – care, după cum am văzut, vorbesc despre caracterul fricțional al influențelor sociale asupra piețelor libere – și să fie preocupați de modul în care aceste influențe operează. Un exemplu în acest sens îl reprezintă teoria pie-

țelor muncii segmentate [Granovetter, 1985, p.485]. Bunăoară, Michael Piore argumentează ca membrii fiecărui segment al pieței muncii se caracterizează prin maniere diferite de a lua decizii, precum și că luarea deciziilor, în cadrul segmentului superior al pieței primare a muncii, în cadrul celui inferior sau în cadrul pieței secundare a a muncii, în baza unei alegeri raționale, a unui obicei sau, respectiv, a unui ordin primit corespunde originii lucrătorilor de pe aceste piețe în subculturile clasei de mijloc, clasei muncitoare sau, respectiv, a clasei de jos [Piore, 1975]. În mod similar, Samuel Bowles și Herbert Gintis, în analiza pe care o fac consecințelor sistemului educațional nord-american, argumentează că diferitele clase sociale ilustrează procese cognitive diferite în funcție de diferențele ce există între educația pe care au primit-o. Astfel, cei destinați unor locuri de muncă de nivel scăzut au fost instruiți să urmeze cu încredere regulile, în timp ce aceia ce urmează să fie îndreptați către poziții de elită absolvă “colegii de elită de 4 ani în care se pune accentul pe relațiile sociale corespunzătoare nivelelor superioare ale ierarhiei de producție (...). În măsura în care își însușesc un tip de statut comportamental sunt fie admiși să progreseze spre următorul nivel, fie sunt canalizați spre nivelul corespunzător al ierarhiei de producție” [Bowles și Gintis, 1975, p.132].

Literatura consemnează însă puncte de vedere [vezi Granovetter, 1985, p.486 și urm care consideră că astfel de concepții “supersocializate” cu privire la modul în care societatea influențează comportamentul individual sunt, în cele din urmă, mai curând mecanice (asemănătoare abordării opuse, de filiațiune utilitaristă, a omului subsocializat): astfel, odată ce se

știe clasa socială sau segmentul de piață a muncii căreia un individ îi aparține, orice altceva din comportamentul acestuia este automat, întrucât aceste aspecte sunt bine socializate. Ca atare, într-o astfel de abordare “suprasocializată”, influențele sociale sunt înțelese ca forțe externe, forțe ce se insinuează în mințile și corpurile indivizilor, modificându-le modul de luare a deciziilor; din moment ce știm în ce mod anume a fost influențat un individ, relațiile și structurile sociale curente, efective, devin irelevante. În felul acesta, susțin analiștii la care ne-am referit, contrastul dintre viziunile sub- și supersocializate ale omului se dovedește a fi doar aparent, întrucât ambele au în comun faptul că acțiunile și deciziile sunt întreprinse de actorii “atomizați” sau “autonomi” [Dawe, 1978, p.380], izolați de sistemul social. În abordarea omului subsocializat (viziunea liberal-individualistă), atomizarea rezultă din urmărirea, în sens îngust-utilitarist, a interesului propriu; în timp ce în viziunea omului suprasocializat, ea rezultă din faptul că tiparele comportamentale au fost internalizate de indivizi, iar relațiile sociale curente, efective, au doar un efect periferic asupra comportamentului individual. Iar faptul că, la origine, regulile de comportament internalizate sunt societale nu are cum să traseze o linie de demarcație fermă între abordarea suprasocializată și cea utilitariană, în care sursa funcțiilor de utilitate este o problemă deschisă, netranșată, putându-se astfel vorbi și despre o sursă reprezentată de un comportament ghidat în întregime de norme și valori sociale determinate prin consens – așa cum se întâmplă în abordarea suprasocializării. Fapt este că, arată autorii menționați, rezolvările în registru sub- și suprasocializat ale problemei ordinii (sociale și economice) fuzionează

între ele prin caracterul atomizat al unor actori izolați de contextual lor social imediat.

Și, se poate comenta mai departe pe firul acestei argumentații, chiar atunci când este vorba despre economiști care au studiat în opera lor mult mai în profunzime problema influențelor relațiilor sociale asupra comportamentului individual – cum ar fi, spre exemplu, Harvey Leibenstein [1976] sau Gary Becker [1976] – aceștia au făcut abstracție în mod invariabil de dimensiunea istorică a acestor relații, precum și de situarea lor în raport cu alte tipuri de relații. Astfel că legăturile interpersonale descrise în analizele lor sunt extrem de stilizate, medii, “tipice” – adică golite de conținut specific, de istorie sau de caracteristici structurale. Ceea ce poate fi interpretat ca reprezentând faptul că, până și în cazul economiștilor exponențiali în ceea ce privește seriozitatea cu care au abordat problema suprasocializării actorului individual, viziunea atomistă nu a fost eliminată ci pur și simplu transferată de la nivelul individului la cel al grupurilor.

Dacă ar fi să ne oprim puțin asupra acestei idei și să încercăm să elaborăm ceva mai în profunzime pe firul ei, am putea să facem următoarea remarcă: faptul că ideologia liberală și paradigma individualistă ce i se asociază afirmă viziunea omului ca agent autonom și atomizat este, în fond, cât se poate de firesc. Dar a spune același lucru despre ideologia conservatoare și paradigma holistă aferentă, este ceva ce poate ridica serioase probleme. Și totuși, întreaga ideologie și întregul “univers de sensuri” din care s-a cristalizat viziunea holistă sunt dominate de la un capăt la altul de obsesia individului scăpat de sub controlul societății. ”Omul din teoria sistemului social, spune

A. Dawe, nu este deloc o ființă totalmente manipulabilă, ci din contră, este o ființă care, lăsată de capul ei, fără mecanisme specifice de constrângere, ar crea haos și anarhie; iar acest lucru ne duce desigur la a concluziona că imaginea omului ca ființă ce acționează autonom este intrinsec legată și de această teorie”[Dawe, 1978, apud Aligică, 2002, p.94].

Pe scurt, atât individualismul cât și holismul, împărtășesc deci – după cum spuneam și ceva mai devreme – în mod implicit aceeași viziune atomist-autonomă asupra naturii umane, ea fiind totodată și elementul care le structurează demersurile în jurul conceptului de “acțiune umană” sau “acțiune socială”. Cu toate acestea, diferența dintre cele două abordări – om subsocializat, om suprasocializat – este o realitate ce trece dincolo de “platforma” lor comună privind viziunea atomist-autonomă. În acest sens, sunt analiști [vezi Aligică, 2002] pentru care polarizarea ideologiilor liberale (bazată pe paradigma individualistă și abordarea subsocializării omului) și conservatoare (bazată pe paradigma holistă și abordarea suprasocializării omului) ca ideologii este neîndoielnică, dar aici nu mai este vorba despre modele teoretice sau paradigme științifice, ci de o *diferență de apreciere*: unii apreciază ființa umană și acțiunile sale libere ca fiind creatoare ale propriei naturi și ale societății, în timp ce ceilalți le apreciază ca fiind distructive și creatoare de dezordine și anomie. În felul acesta, avem, pe de o parte, universul dominat de optimism și încredere al liberalismului cu credința sa în armonizarea naturală a acțiunilor individuale și în capacitatea indivizilor de a alege singuri binele de rău și, pe de altă parte, avem universul dominat de neîncredere în om și pesimism al conservatorismului, cu cre-

dința sa în tensiunea eternă și ireconciliabilă dintre interesele individuale și ordinea socială și scepticismul său cu privire la capacitatea indivizilor de a putea alege binele sau de a duce o existență morală neîndrumați de autoritatea socială și politică.

Concluzionând cele discutate până acum pe tema opoziției dintre viziunea omului subsocializat și cea a omului suprasocializat – opoziție ce se instituie, așa cum am arătat deja, în cea de-a doua modalitate specifică de manifestare a controversei în plan ontologic dintre individualism și holism (colectivism) –, am putea spune următoarele:

- paradigma holistă a omului suprasocializat concepe omul ca fiind total absorbit (“înrădăcinat”) în sistemul social, el având un comportament obedient față de prescripțiile ce decurg din sistemele de norme și valori societale dezvoltate pe baza consimțământului mutual. Este abordarea de autoritate pentru cea mai mare parte a dezbaterilor din sociologie, punctul de vedere opus, al omului subsocializat – văzut ca fiind independent de contextul social –, gășindu-și un număr comparativ neglijabil de susținători;
- concepția individualist-atomistă, a omului subsocializat, domină autoritar, în schimb, gândirea economică contemporană. Pentru majoritatea economiștilor de astăzi, atomizarea socială – înțeleasă ca izolare a comportamentului individual de influențele sistemului social – este o premisă vitală pentru funcționarea piețelor concurențiale, din moment ce relațiile sociale reprezintă, în cel mai bun caz, o piedică de natură fricțională în calea funcționării unor astfel de piețe. Chiar și economiștii neo-instituționaliști se înscriu în

această tradiție de gândire atomist-utilitaristă, argumentând că atât comportamentul subiecților economici individuali, cât și cel al instituțiilor pot fi mai bine explicate și înțelese dacă nu sunt primordial privite ca fiind încorporate în textura relațiilor sociale, ci mai curând ca rezultat al urmării interesului propriu al indivizilor raționali. Mai mult decât atât, viziunea atomistă nu este abandonată, pe fond, nici măcar de economiștii susținători ai concepției holist-colectiviste a omului suprasocializat: în cazul acestora, viziunea de profunzime atomistă este mărturisită de faptul că tiparele comportamentale ale actorilor analizați sunt considerate ca fiind internalizate de aceștia, astfel încât relațiile sociale concrete, curente și efective au doar un efect marginal asupra comportamentului. Aceasta face ca, deși aparent contrarii, concepțiile individualiste ale subsocializării și, respectiv, holiste ale suprasocializării să fuzioneze într-un plan comun de conceptualizare a ontologiei umane, acela al atomizării, izolării actorilor economici de contextul lor social imediat și concret;

- ca atare, miza controversei individualism-holism purtată pe acest palier de problematizare (respectiv, cel al “influențelor sociale”) ar putea părea a fi confruntarea – în termenii raporturilor de “hegemonie imperialistă” – dintre abordările sociologice și cele economice [vezi în acest sens, opiniile unor autori precum Hayek, 1943, p.46; Etzioni, 1988, p.9; Miroiu, 2006, p.65-66]: axat pe conceptul “înrădăcinării”, *mainstream*-ul sociologic îmbrățișează viziunea holistă a omului suprasocializat (a omului Romantic, în care individul este total absorbit de sistemul so-

cial), în timp ce, axat pe conceptul “atomizării”, *mainstream*-ul economic îmbrățișează viziunea individualistă a omului subsocializat (a omului Luminiilor, în care individul este văzut mai mult sau mai puțin izolat de contextul social proximal). Problema ar fi aceea că succesul abordărilor instituționaliste din economie par să aducă această disciplină în situația de a îngloba sociologia⁵, ceea ce ar face ca aspectul cel mai semnificativ în disputa dintre holismul sociologiei și individualismul economiei să apară a fi problema instituțiilor⁶: căci, dacă există instituții (ca vehicule prin care sistemul social influențează comportamentul individual), atunci “atomismul” economic pare să piardă din atractivitate și forță euristică, iar abordările “în rădăcinării” sociologice devin favorite. Dacă însă – așa cum fac instituționaliștii bazați pe alegeri raționale – instituțiile însele pot fi explicate ca alegeri raționale, atunci “atomismul” economiei se afirmă ca o opțiune fezabilă, iar sociologia are probleme în a-și păstra autonomia, fiind într-un sens “redușă” la o asemenea abordare;

- în ceea ce ne privește, nu împărtășim opinia după care miza controverselor ar reprezenta-o “relațiile de putere” între cele două discipline științifice. În cel mai bun caz, se poate vorbi despre o miză aparentă. Pentru noi, miza de profunzime este și în acest caz de natură normativă, fiind pusă în discuție problema consecințelor acțiunilor individuale (care pot fi creative sau dis-

tructive, bune sau rele, generatoare de ordine sau generatoare de anarhie și haos), adică, în ultimă instanță, problema dacă este sau nu în folosul societății ca omul să-și exercite liberul arbitru.

2.3. Problema reducționismului ontologic

Până acum, am analizat două forme sub care se află ipostaziată controversa în plan ontologic dintre individualism și holism, respectiv (1) sub forma *contestării ontologice* formulate de viziunea individualistă a actorului individual față de viziunea holistă a actorului supraindividual (și a cărei miză de profunzime apare a fi preeminența între interesele individuale și cele societale), precum și (2) sub forma *condiționării ontologice* reclamată de viziunea holistă din sociologie a omului suprasocializat față de statutul existențial al omului subsocializat specific viziunii individualiste din economie (și a cărei miză de profunzime este dată, mai mult sau mai puțin, de legitimitatea exercitării liberului arbitru). În opinia noastră – așa cum am precizat încă de la început – există și o a treia formă de manifestare a opoziției ontologice individualism-holism, centrată pe problema reducționismului ontologic în știința economică, și care pune față în față modul diferit în care individualismul și holismul privesc problema raportului dintre nivelul microeconomic și cel macroeconomic. În continuare, vom analiza mai în profunzime această problemă.

În mod uzual, macroeconomia se consideră a reprezenta aceea parte a economiei care se ocupă cu studiul marilor agregate, în timp ce microeconomia se

⁵ O discuție mai largă a acestei probleme se găsește în Baron și Hannan, 1994 (apud. Miroiu, 2006, p.66)

⁶ Vezi Miroiu, 2006, p. 66

ocupă de investigarea acțiunilor economice individuale. Deși nu folosește termenii de micro- și macroeconomie ca atare, John Maynard Keynes [1936, pp.292-293] optează pentru o distincție asemănătoare: microeconomia este teoria cu privire la industrie și firmă luate în mod individual, pe când macroeconomia este teoria privind producția și ocuparea forței de muncă luate ca întreguri. Pe de altă parte, economiști precum Maarten Janssen [1993, capitolul 1] apreciază că astfel de definiții alternative, deși destul de diferite pe fond, au totuși similarități semnificative, dacă ținem cont de faptul că producția și ocuparea forței de muncă, ca întreguri, implică în mod inevitabil agregări ample, concretizate în macroagregate economice.

Dacă așa stau lucrurile, atunci este interesant de observat că, în timp ce economia este în ansamblul ei o știință socială ce studiază comportamentul economic uman, macroeconomia, ca parte componentă a ei, este într-o măsură covârșitoare un domeniu de cercetare “dez-umanizat”; referințele la oameni se fac aici, în cel mai bun caz, ca reprezentanți ai unei “clase” și, în principal, discuția se poartă cu privire la variabile, macroeconomia fiind astfel acea parte a teoriei economice ce studiază entități precum produsul intern brut, șomajul, rata dobânzii, fluxurile de resurse financiare, cursul se schimb ș.a.m.d. Și, precum am văzut ceva mai devreme în lucrarea noastră, agregatele macroeconomice – ca, de altfel, orice alte entități colective sau întreguri – sunt percepute de nu puțini dintre economiștii profesioniști ca fiind private de o existență de-sine-stătătoare, ele derivând din ceva mai fundamental și neavând, în acest fel, o existență “reală”, ci fiind doar creații ale minții noastre – simple sumarizări

ale comportamentelor reale genuine ale actorilor economici individuali.

Să ne reamintim, în acest sens, ca individualismul în sens ontologic susține că doar indivizii (și acțiunile lor) sunt reali, în timp ce entitățile sociale colective și agregatele macroeconomice, ca actori supraindividuali, nu pot fi creditate cu o existență de-sine-stătătoare, ci doar ea reprezentând suma, agregarea indivizilor. Astfel, dând drept la existență socialului doar în termenii acțiunilor individuale, individualismul ontologic *se afirmă ca o viziune reducționistă*, susținând că proprietățile sistemelor sau complexelor sociale pot fi înțelese ca “reductibile” la proprietățile indivizilor și la acțiunile lor. Oricare ar fi entitățile sociale (“armata”, “parlamentul”, “guvernul”, “macroagregatele economice” etc.), pare rezonabil să se accepte – susțin adepții individualismului ontologic – că ele sunt adevărate și au calitate / atribute ontologice numai în virtutea unor fapte privind comportamentele, credințele, intențiile, deciziile sau sentimentele unor actori individuali; dacă există armată, parlament, guverne, sau agregate economice, acestea sunt întreguri ale căror proprietăți sunt “constituite” de proprietățile indivizilor și de relațiile dintre aceștia. În esență, argumentația este următoarea: dacă se acceptă că ar exista fenomene sociale, holiste, ar fi însă fără sens să se vorbească despre astfel de entități fără a se accepta totodată și faptul că ele au proprietăți. Or, proprietățile lor pot fi “reduse” la cele ale indivizilor, ele fiind redundante, mai exact *complexe de proprietăți ale indivizilor*. Sau, într-o altă formulare, “colectivitatea ca întreg reprezintă un *aspect particular* al acțiunilor diferiților indivizi și, în această calitate, un lucru real ce determină cursul evenimentelor” (subl. ns.) [Mises, 1996, p.43].

Pentru holiști nereducționiști, consideră individualiști reducționiști, economia se prezintă ca o uriașă mașină, în care individul este eliminat, iar studiul acțiunii umane și al fenomenelor economice ca produs al interacțiunilor individuale lasă locul studierii relațiilor dintre agregate. Ideea de bază este aceea că pot fi descoperite relații constante între aceste agregate și că agregatele pot fi manipulate prin intermediul intervenției guvernamentale [pentru o critică articulată a poziției holiste privind macroagregatele economice vezi și Spiridon, 2005, p.158-162]. Una din criticile majore aduse diverselor teorii și școli de gândire și inspirație holistă are în vedere faptul că acestea “nu au reușit niciodată să facă legătura dintre micro și macro, să înrădăcineze formarea fenomenelor complexe (‘macroeconomice’) în acțiune umană” [Spiridon, 2005]. În acest context problematic, abordarea individualistă⁷ argumentează că, așa cum logica acțiunii umane este capabilă să explice fenomene “micro” precum prețurile, salariile, valoarea, raritatea etc. în mod convingător, tot astfel explicarea unor fenomene complexe “macro” precum moneda, inflația, crizele economice, cursul de schimb sau crizele financiare internaționale este posibilă în termenii acțiunii individuale și ai interacțiunii indivizilor în societate.

Întemeindu-se pe o astfel de înțelegere a realității economice, individualiștii reducționiști arată că fenomenele “macroeconomice” sunt produsul acțiunii individuale, ca și cele “microeconomice”.

⁷ Avem aici în vedere mai ales individualismul ontologic profestat de reprezentanții Școlii Austriece, care se bazează pe o metodologie nu numai individualistă, dar și aprioristă și subiectivistă.

La urma urmei, se pronunță ei, numai indivizii acționează, nu și agregatele, care sunt doar produsul acțiunii umane [Spiridon, 2005], iar singura diferență dintre fenomenele micro și cele macro ar fi că acțiunea individuală are o influență mică asupra celor din urmă. În plus, zic ei atunci când fenomenele macro sunt concepute ca reducibile la interacțiunile individuale, ipoteza de temelie a holismului antireducționist privind relațiile fixe, constante între agregatele macroeconomice devine demonstrabil eronată: căci, așa cum nu există constante cantitative în acțiunea umană, tot așa nu există nici un motiv pentru a crede că se poate vorbi despre relații cantitative constante între agregate.

De cealaltă parte a baricadei, în tabăra adeptilor holismului ontologic antireducționist, contestându-se reducționismul individualist, se arată că, întrucât acesta explică socialul prin acțiunile indivizilor, el “coboară” prin reducere faptele sociale la probleme de psihologie (este o acuză adusă, spre exemplu, de Durkheim), nepuțând sesiza în felul acesta faptul că societatea este o existență de-sine-stătătoare, deci altceva decât simpla însumare și agregare a acțiunilor individuale, așa cum argumentează individualiștii. De altfel, pentru mulți dintre criticii individualismului ontologic, însuși conceptul “reducționism” are o conotație degradantă în termenii statutului științific. Dar, dincolo de aceste aspecte mai mult sau mai puțin anecdotice, important este faptul că acești holiști antireducționiști consideră că fenomenele sociale au proprietăți care, deși legate de cele ale indivizilor din societate, constituie totuși ceva mai mult, sunt într-un fel “emergențe” și, de asemenea, “ireductibile”.

Cât privește disputa purtată cu indivi-

dualismul ontologic pe tema raporturilor micro-macro în economie, holiștii nu neagă orice legătură cu, și determinare a fenomenelor macroeconomice de, cele micro. Interesant este faptul că, pentru ei [vezi în acest sens și Hoover, 2001, p.119,124,131], elementele macroeconomice nu ar putea exista fără substratul indivizilor microeconomici; agregatele economice sunt ceea ce sunt și se comportă ca atare datorită comportamentului actorilor economici individuali ce le fundamentează. Acesta, întrucât susțin ei, există o legătură esențială între comportamentele economice individuale și agregatele economice. Cu toate acestea, argumentează holiștii, fenomenele macro nu pot fi reduse pur și simplu la cele micro, întrucât *realitatea economică este în mod necesar caracterizată diferit* la nivel microeconomic și respectiv la nivel macroeconomic [Hoover, 2001, p.119-120]. Fapt este, pentru susținătorii acestei abordări, că agregatele microeconomice au proprietăți emergente, ireductibile la proprietățile actorilor individuali; prin natura lor, proprietățile macroagregatelor economice nu pot aparține entităților microeconomice. Astfel de proprietăți dau agregatelor o existență externă și obiectivă, adică agregatele sunt independente de mințile umane individuale și de reprezentările teoriei economice [Hoover, 2001, p.285]. Altfel spus, nu se poate obține o descriere completă a macroeconomicului pe baza microeconomicului, nivelul macro nefiind reductibil la nivelul micro. Aceasta explică de ce – afirmă holiștii – *agregatele microeconomice sunt legate între ele prin relații cauzale genuine, proprii* (“emancipate” de cauzalitatea aferentă nivelului microeconomic), relații cauzale care au suficientă relevanță ontologică și epistemologică pentru a fi

subiectul investigației științifice.

Să încercăm să formulăm acum câteva idei sintetice în legătură cu disputa dintre individualismul reducționist și holismul antireducționist, după cum urmează:

- mai întâi, creditând colectivitățile sociale ca având atribute existențiale exclusiv în termenii actorilor individuali, era inevitabil ca individualismul ontologic să nu se plieze în jurul unui reducționism radical, considerând proprietățile entităților sociale ca simple agregări sau cel mult ca aspecte particulare ale acțiunilor individuale. De unde ar rezulta îndreptățirea de a vorbi despre fundamentele microeconomice ale agregatelor macroeconomice;
- apoi, percepend colectivitățile sociale ca actori supra-individuali, cu existență de-sine-stătătoare, holismul ontologic nu avea cum să nu se întemeieze pe un antireducționism intransigent, argumentând caracterul emergent al proprietăților fenomenelor sociale, ireductibil la proprietățile actorilor individuali. De unde ar rezulta îndreptățirea de a vorbi despre relații cauzale genuine între agregatele macroeconomice;
- în fine, rezultă din cele de mai sus că *miza de profunzime* a disputei individualism reducționist vs holism antireducționist este de natură metodologică, fiind pusă de fapt în discuție problema dacă explicația (teoretică) a fenomenelor sociale este satisfăcătoare numai atunci când este formulată exclusiv în termeni referitori la fapte despre indivizi (deoarece, întotdeauna, proprietățile întregurilor sociale sunt integral reductibile la cele ale componentelor individuale) sau, din contra, este satisfăcătoare numai dacă este formulată în termeni referitori la fapte

despre colectivitățile sociale, acțiunile individuale fiind derivate din acestea (deoarece, întotdeauna, întregurile conservă proprietăți ireductibile la cele ale părților componente).

2.4. Concluzii parțiale / de traseu

Un prim rezultat la care credem că am ajuns până acum se referă la sesizarea faptului că disputa în plan ontologic dintre individualism și holism se pliază în jurul a trei teme intercorelate de problematizare, și anume:

- *prima temă* este angajată de opoziția dintre viziunea actorului individual și cea a actorului supraindividual. Pe acest palier de problematizare se găsește, putem spune, “nucleul dur” al controversei ontologice, aici fiind singurul loc unde confruntarea între cele două abordări se dovedește a fi ireconciliabilă: pe de o parte, avem individualismul, care revendică statutul existențial de-sine-stătător exclusiv actorului individual, colectivitățile sociale neavând realitate ontologică în afara acțiunii actorilor individuali; pe de altă parte, avem holismul, care revendică statutul existențial de-sine-stătător exclusiv colectivităților sociale, individul nefiind altceva decât produsul evoluției sociale;
- *a doua temă* de problematizare este angajată de opoziția dintre viziunea actorului subsocializat (“autonom”) și cea a actorului suprasocializat (“înrădăcinat”). Acest palier de problematizare derivă și este legat de primul în sensul următor: pe partea individualismului, datorită statutului ontologic de-sine-stătător conferit exclusiv actorului individual, acesta din urmă este

autonom și izolat în acțiunile sale de influențe exercitate de relațiile sociale; din contră, pe partea holismului, întrucât individul este exclusiv produsul evoluției sociale, acțiunile sale se află înrădăcinate în contextul social căruia individul îi aparține, acesta fiind influențat în acțiunile sale de textură relațiilor sociale. Cu toate acestea, este de menționat faptul că acest palier de problematizare reprezintă componenta “moale” a controversei ontologice dintre individualism și holism, aici confruntarea dintre cele două abordări dovedindu-se a fi conciliabilă. Este vorba despre faptul că există autori după cum am arătat la momentul convenit care susțin că opoziția dintre viziunile sub- și suprasocializării este doar aparentă, ambele fuzionând de fapt într-un plan comun de conceptualizare a atomizării (izolării) actorilor individuali de contextul lor social imediat și concret;

- *a treia temă* de problematizare este angajată de opoziția dintre viziunea reduționistă a individualismului ontologic și cea antireduționistă a holismului ontologic. La rândul său acest palier de problematizare derivă din, și este legat de cele anterioare în sensul următor: din punctul de vedere al individualismului, din moment ce existența entităților sociale derivă din acțiunile actorilor individuali, iar acțiunile individuale sunt imune la influențele sociale, este justificat a se considera că proprietățile entităților sociale pot fi “reduse” la cele ale indivizilor, ele fiind astfel redundante (adică, nu adaugă nimic înțelegerii realității. Astfel, se poate descrie viața socială în termenii proprietăților indivizilor și, de asemenea, făcând apel la fapte, entități

ori fenomene sociale dar, în acest al doilea caz, nu s-a spus nimic în plus despre lume, ci doar s-a obținut o altă descriere a sa); pe de altă parte, din punctul de vedere holist, întrucât entitățile sociale au existență de-sine-stătătoare, iar realitatea socială este în mod necesar caracterizată în mod diferit la nivelul colectivităților față de cel al indivizilor (fără această diferențiere existențială neputându-se vorbi de posibilitatea că entitățile și relațiile sociale să exercite influențe asupra acțiunilor individuale), rezultă că proprietățile entităților sociale sunt emergente, autentice, “noi”, deci ireductibile la cele ale indivizilor (ceea ce echivalează cu a spune că nu se poate obține o descriere completă a fenomenelor sociale pe baza proprietăților actorilor individuali, proprietățile colectivităților sociale având a spune lucruri noi despre lume). În plus, și în legătură cu acest palier de problematizare, se poate spune că reprezintă partea “moale” a controversei ontologice individualism-holism, și aici confruntarea dintre cele două abordări dovedindu-se a fi conciliabilă. Facem această afirmație având în vedere faptul că există autori (cum ar fi, spre exemplu, Kim, 1993; Stalnaker, 1996; Kincaid, 1997; Hoover, 2001 sau Miroiu, 2006) care încearcă concilierea celor două abordări în baza conceptului de supervinență, concept ce pare să explice ambele puncte de vedere: socialul nu se reduce la individual, dar este într-un sens redundant. Ca atare, se susține că socialul supervine pe individual în sensul următor: presupunem că două grupuri de oameni sunt identice în ceea ce privește atât proprietățile indivizilor care le compun, cât și relațiile

dintre ei. Atunci, ele vor fi caracterizate de aceleași proprietăți sociale, sau, altfel spus: dacă cele două grupuri pot fi caracterizate prin proprietăți sociale diferite, atunci înseamnă că ele diferă și în ceea ce privește proprietățile indivizilor care le compun sau în ceea ce privește relațiile dintre aceștia [Miroiu, 2006, p.73].

Un al doilea rezultat pe care sperăm că l-am obținut prin studierea dimensiunii ontologice a controversei individualism vs. holism se referă tocmai la *caracterul neomogen* al tensiunii contradictorii ce operează între cele două viziuni aflate în dispută, așa cum am arătat în paragrafele de mai sus. În nucleul său dur, controversa nu lasă loc nici unei concilierii între punctele de vedere aflate în polemică, semnificativ în acest sens fiind faptul că, cel puțin la nivelul cunoștințelor noastre, literatura nu găzduiește nici măcar o tentativă de compromis, cele două tabere consolidându-și pozițiile pe aliniamentele deja tradiționale: preeminența în ordine existențială a actorilor individuali – pentru individualismul ontologic și, respectiv, preeminența în ordine existențială a actorilor supraindividuali (ne-individuali) – pentru holismul ontologic. Dincolo însă de zona acoperită de nucleul dur, controversa vădește zone în care, chiar dacă nu se poate încă vorbi despre șansele unei concilierii între taberele beligerante, putem însă vorbi despre conturarea unei disponibilități spre compromis. Cu alte cuvinte, distanța față de obținerea neutralizării controversei este încă considerabilă, dar s-a micșorat puțin prin apariția unor zone de “pacifism” conceptual. În cadrul acestor zone am putut astfel constata că, practic, *ambele părți sunt de acord că încercarea de a descrie o acțiune individuală trebuie să se facă având în*

vedere instituțiile, valorile, cultura și alți factori relevanți din contextul social, dar, atunci, când este vorba de o descriere a acestora din urmă, consensul dispare; în vreme ce adepții individualismului ontologic afirmă că, la rândul său, analiza instituțiilor, normelor și contextului social în ansamblu trebuie făcută pornind de la acțiunea individuală, adepții holismului ontologic se opresc însă aici, întrucât, pentru ei, o structură socială descrie și este descrisă doar de o altă structură socială. De fapt, în cazul holiștilor, se tinde ca individual să fie pierdut din vedere, el fiind perceput ca o infimă verigă intermediară între două macrostructuri sociale, o verigă ce – susțin ei – poate până la urmă să și lipsească, din moment ce alegerile sale sunt direcționate și limitate de structurile sociale în interiorul cărora acționează.

Ca atare, concluzia de parcurs cu care plecăm mai departe în analiza noastră este aceea că, pe palierul dezbaterilor ontologice, controversa individualism-holism rămâne greu de conciliat și că pe această dimensiune de ființare ea nu reprezintă un candidat viabil pentru tentative de neutralizare prin conciliere.

3. Dimensiunea epistemologică a controverselor individualism vs. holism

Discuția purtată în secțiunea anterioară ne-a arătat că, pe palierul ontologic, controversa individualism-holism constă în modul diferit și ireconciliabil în care cele două curente de gândire descriu realitatea socială. Adică, în modul diferit și ireconciliabil în care ele percep (își reprezintă) și înțeleg realitatea investigată.

Știm, pe de altă parte, că disputa indi-

vidualism-holism ființează și pe o a doua dimensiune, cea epistemologică. Există, cu alte cuvinte, nu numai o opoziție individualism ontologic vs. holism ontologic, ci și una între individualismul epistemologic și holismul (colectivismul) epistemologic. Și, întrucât lucrarea noastră se ocupă de problema diminuării teritoriului schismatic din metodologia economică prin neutralizarea controverselor individualism vs. holism, iar pe palierul ontologic, așa cum am constatat, nu există indicii concludente că acest lucru are șanse să se producă, este acum momentul să analizăm care este situația pe palierul epistemologic.

Pe scurt formulat, *individualismul epistemologic* constă în teza că toate teoriile sociale pot fi reduse la teorii despre actorii individuali. Pe cale de consecință, conceptele privind fenomenele sociale sunt definibile în concepte referitoare doar la indivizi și acțiunile lor, după cum și legile formulate despre societate sau despre alte entități colective pot fi înlocuite, fără a pierde din înțelesul lor, cu legi care vorbesc numai despre indivizi și acțiunile lor [Miroiu, 2006, p.62]. Printre economiști, John Stuart Mill poate fi considerat exemplar în acest sens: “(...) legile fenomenelor ce se petrec în societate nu sunt și nu pot fi decât legile acțiunilor și pasiunilor ființelor omenești”, adică “legile naturii umane individuale” [Popper, 1993, p.103]. Printre filozofii științei, individualismul epistemologic este poate cel mai clar exprimat de Karl Popper; el susține că pentru a explica anumite experiențe, cercetătorii construiesc de regulă modele (instituții), lucru ce reprezintă o metodă teoretică familiară în științele naturii (în care se construiesc modele ale atomilor, moleculelor, solidelor, lichidelor etc.). În acest fel, sunt

introduse ca obiecte ale științei entități abstracte. Dar, se pronunță Popper, nu trebuie făcută confuzia între modelele teoretice ale cercetătorilor și lucrurile reale, sarcina teoreticianului fiind aceea de a “analiza cu grijă modelele noastre sociologice în termeni descriptivi sau nominaliști; astfel spus, în *termeni de indivizi*, de atitudini, așteptări, relații ale lor” (subl. ns.) [Popper, 1945, p.80, apud Miroiu, 2006, p.62].

După cum se observă, ca și în cazul individualismului ontologic, tema reducționismului ocupă o poziție centrală: astfel, pe palierul dezbaterii ontologice, individualismul pledează pentru reductibilitatea proprietăților colectivităților sociale la cele ale actorilor individuali ce le compun, pe când în cazul dezbaterii epistemologice, individualismul este reducționist întrucât argumentează că orice teorie care face apel la concepte despre entități sociale (supra- sau neindividuale) poate fi redusă la teorii individualiste. Și, dată fiind centralitatea acestei teme în discursul epistemologic al individualismului, ne propunem să aprofundăm puțin subiectul acesta al reducerii teoretice.

Științele naturale oferă un număr de exemple standard de reducere teoretică, cum ar fi, spre exemplu, reducerea termodinamicii la mecanica statistică, a mecanicii solidului rigid la mecanica particulelor, a hidrodinamicii la mecanica punctului material, sau chiar a mecanicii clasice a particulelor la mecanica relativistă (pentru cazul limită în care vitezele considerate sunt mici în raport cu viteza luminii). În sens tehnic deci, reducerea teoretică privește raporturile între două teorii științifice, procedura de reducere a unei teorii (prima teorie) la alta (a doua teorie) presupunând parcurgerea a doi pași. Mai întâi, conceptele fundamentale

ale primei teorii trebuie puse în corespondență cu conceptele celei de a doua teorii. Ca exemplificare, în teoria economică, ideea reducerii apare în discuția cu privire la fundamentele micro ale macroeconomiei⁸: bunăoară, a reduce o teorie macroeconomică (prima teorie) la o teorie microeconomică (a doua teorie) înseamnă mai întâi a defini conceptele macro în termeni microeconomici (care privesc deci acțiunile actorilor economici individuali) și apoi a arata cum susținerile (asertiunile) macroteoriei pot fi explicate prin susținerile privind acțiunile acestor actori.

În tabăra cealaltă, *criticii holști* ai individualismului epistemologic nu acceptă că este posibilă reducerea oricărei teorii sociale la una despre indivizi și acțiunile lor. În acest sens, se poate spune că holismul epistemologic are în teoriile sociologice exemplificarea standard a nereductibilității teoretice. Sociologia, argumentează colectivității, admite că sistemele sociale sunt “întreguri” cel puțin în sensul că o parte a comportamentului acestora este guvernat de macro-legi, adică de legi care nu exprimă regularități sau tendințe rezultând din acțiunile indivizilor. Prin contrast cu poziția epistemologilor individualiști, sociologii holști admit că astfel de legi sunt *sui generis* și că există actori supra-individuali (sau, în orice caz, ne-individuali); numai dacă le este înțeleș comportamentul se poate pune problema înțelegerii fenomenelor sociale și a schimbării sociale [Miroiu, 2006, p.64].

În cercetarea economică, un argument de notorietate în acest sens îl aduce

⁸ Discuție pe care am întâlnit-o, de altfel, și în cadrul disputei individualism ontologic vs. holism ontologic.

Kenneth Arrow. Astfel, referindu-se la modelul economic pe care el îl consideră cel mai cunoscut, cel al echilibrului general competitiv, Arrow constată că în acest model atât firmele, cât și indivizii, se comportă rațional, adică vor să-și acopere cheltuielile din venituri. Alegerile lor, se presupune de asemenea în model, depind de mai mulți factori – gusturi, atitudinea față de risc, așteptările privind viitorul ș.a.m.d. Trebuie însă observat, comentează Arrow, că toți acești factori sunt individuali și se pune problema, în context, dacă ar rezulta de aici că acest model este unul care satisface cerințele individualismului epistemologic, Arrow însuși îndoiindu-se de acest lucru. Motivul care îl determină este acela că, în acest model, indivizii și firmele iau prețurile ca fiind date. Prin urmare, arată Arrow, “rămâne încă un element care nu este individual, și anume prețurile cu care se confruntă firmele și indivizii. Ce individ a ales prețurile? Cel puțin conform teoriei formale, nimeni. Ele sunt determinate pe (nu de) anumite instituții sociale cunoscute drept piețe, care egalizează cererea și oferta” [Arrow, 1994, p.4]. Adică, din nou în cuvintele lui Arrow: “Orice model economic la care ne putem gândi include *principii și concepte sociale ireductibile*” (subl. ns) [Arrow, 1994, p.2].

Față de cele discutate mai sus, concluziile “de traseu” pe care le putem trage în legătură cu disputa individualism epistemologic – holism epistemologic ar putea fi sintetizate astfel:

- în primul rând, disputa epistemologică se pliază în întregime în jurul temei reducerii teoretice, cele două tabere fortificându-și, fiecare în parte, pozițiile lor reciproc ostile: teza reductibilității teoriilor, conceptelor și legilor sociale la cele ale actorilor individuali vs

teza caracterului *sui generis* al teoriilor, conceptelor și legilor sociale și, pe cale de consecință, a ireductibilității lor la nivelul construcțiilor teoretice ce se referă la acțiunile individuale;

- în al doilea rând, după știința noastră, literatura de profil, în speță cea sociologică, oferă însă până acum cel puțin o tentativă articulată de conciliere a disputei epistemologice pe care individualismul o poartă cu holismul, ceea ce înseamnă că palierul epistemologic al controversei individualism-holism oferă potențialitatea apariției unei zone de pacifism conceptual. În particular, este vorba despre analizele dezvoltate de Raymond Boudon [1990, p.252 și p.262-263] și, pentru a putea surprinde mai în detaliu potențiala zonă de pacifism conceptual la care ne refeream, este bine să reamintim faptul că abordarea holistă tinde să considere că acțiunile individuale sunt explicabile în totalitate pornind de la elemente ce aparțin mediului social ce preexistă acestor acțiuni: constrângeri structurale, instituții, cultură, procese de socializare etc. În felul acesta, interesul cercetătorului este deplasat de la individ și de la acțiunile sale la datele privind mediul social. Totodată, este necesar se menționăm și faptul că importanța contextului social al acțiunii individuale nu este negată nici în abordarea individuală, numai că aici acesta este văzut drept cadru al acțiunii și nu ca factor ce o determină în totalitate. Această situație îl determină pe Boudon să considere că modelul teoretic al ambelor abordări este esențialmente același, ele având o aceeași structură teoretică fundamentală, constituită în jurul acelorași două elemente: individul și sistemul social.

Ceea ce variază este doar interpretarea rolului individului, a naturii opțiunilor și acțiunilor sale. În felul acesta – așa cum arătam și în altă parte a lucrării noastre –, practic ambele tabere sunt de acord că încercarea de a explica o acțiune individuală trebuie să se facă având în vedere instituțiile, valorile și alți factori relevanți în contextual social, dar atunci când este vorba de a da o explicație acestora din urmă, consensul dispare: în vreme ce individualiștii afirmă că, la rândul său, analiza instituțiilor, normelor și a contextului social în ansamblu, trebuie făcută pornind tot de la acțiunea individuală, holiiștii consideră că, din contră, o structură socială explică și este explicată numai de o altă structură socială. Este însă de reținut – insistă Boudon – că aceste deosebiri radicale privind rolul individului și al sistemului social se conturează pe fundalul unor modele teoretice ale celor două abordări conflictuale care conservă doar deosebiri de amănunt. Ceea ce justifică, în opinia lui Boudon, afirmația că în interiorul claselor de teorii (individualiste și sociale) ce recunosc cu toate importanța acțiunii individuale există mai multe subclase. Cu cuvintele lui Boudon, în această diversitate teoriiile “se disting între ele nu prin diferența de sintaxă, ci prin diferențe în categoriile de date luate în considerare. În unele cazuri, dar nu în toate, este pertinent să introducem date referitoare la rezultatele proceselor de socializare; în alte cazuri datele de acest tip sunt puse între paranteze și excluse din schema explicativă. În unele cazuri, dar nu în toate, este pertinent să introducem date relative la sancțiunile pe care le riscă un subiect (...). Rubrica

datelor referitoare la sancțiuni poate, dimpotrivă să rămână goală (în alte cazuri – nota noastră) (...). În definitiv, generăm diferite tipuri de paradigme interacționiste (individualiste – nota noastră) prin punerea în paranteză, în fiecare caz, a unuia sau altuia dintre tipurile de date. Dar există în toate aceste tipuri o unitate sintactică ce derivă din unitatea atomului logic ce compune aceste paradigme, anume noțiunea de acțiune individuală, adică de comportament intenționat” [Boudon, 1990, p.263, apud Aligică, 2002, p.98]. Iar modelele teoretice holiste care tind să ia în calcul cât mai multe astfel de date –își continuă Boudon analiza –, afirmă de fapt un “holism” ce aduce o serie de precizări suplimentare (unele tautologice) privind factorii instituționali, culturali etc. ce influențează acțiunea individuală. Văzut din această perspectivă, conchide Boudon, holismul epistemologic urmărește să prezinte exhaustiv factorii sociali (instituționali, culturali ș.a.) și încearcă să urmărească în cel mai descriptiv mod felul în care ei își exercită influența asupra acțiunii individuale, în vreme ce, de cealaltă parte a baricadei, individualismul epistemologic presupune că se poate considera că factorii instituționali, culturali etc. sunt deja cuprinși în preferințele individuale și, prin urmare, reflectați în modelul teoretic simplu al acțiunii individuale prin faptul că acesta surprinde expresia acestor preferințe;

- în al treilea rând, se cuvine a avea în vedere faptul că zona de pacifism conceptual ce poate fi conturată ca urmare a elaboratelor lui Raymond Boudon propune o *conciliere în favoarea individualismului* a disputei, din moment

ce ideea centrală este aceea că *preferințele individuale absorb și reflectă influențele sociale* (în felul acesta analiza teoretică putând să înceapă de la punctul în care aceste preferințe sunt considerate ca date, fără a mai regresa la originea lor socială și putându-se concentra asupra consecințelor sociale ale acțiunilor întreprinse în virtutea acelor preferințe);

- în fine, *în al patrulea rând*, este de menționat faptul că, și pe palierul epistemologic, neutralizarea controversei ce opune individualismul și holismul rămâne în cel mai bun caz un deziderat, întrucât, la o analiză mai atentă, se poate observa că tentativa de conciliere propusă de analizele lui R. Boudon nu face decât să perpetueze – și nu să o detensioneze – disputa legată

de tema reducerii teoretice. Afirmarea noastră se bazează pe faptul că, practic, abordarea avansată de Boudon nu face decât să înlocuiască de fapt *reducționismul explicit* profesat în mod curent de individualismul epistemologic (teoriile, conceptele, legile de la nivelul social pot fi reduse la teoriile, conceptele și legile de la nivelul individual) cu un *reducționism implicit* (în ordine analitică, teoriile, conceptele, legile nivelului individual încapsulează ca un tot teoriile, conceptele și legile nivelului societal – aceasta fiind “traducerea” în termeni epistemologici pe care o dăm noi ideii centrale a lui Boudon conform căruia preferințele individuale absorb și reflectă influențele sociale).

Bibliografie

- Aligică, Paul Dragoș, ‘Limitele teoriei economice și redefinirea frontierelor disciplinare. Convergența disciplinară și analiza instituțională’, București, Editura Politeia-SNSPA, 2002.
- Aristotel, ‘Politica’, București, Editura IRI, 2001.
- Arrow, Kenneth J., *Methodological Individualism and Social Knowledge*, ‘The American Economic Review’, vol.84, nr.2, 1994, p.1-9.
- Axelrod, R., ‘The Complexity of Cooperation. Agent-Based Models of Competition and Cooperation’, Princeton, Princeton University Press, 1997.
- Baron, J.N. și Hannan, M.T., *The Impact of Economics on Contemporary Sociology*, ‘Journal of Economic Literature’, vol.32, nr.3, 1994, p.1111-1146.
- Becker, Gary, ‘The Economic Approach to Human Behaviour’, Chicago, University of Chicago Press, 1976.
- Blaug, Mark, ‘The Methodology of Economics: Or How Economists Explain’, Cambridge, Cambridge University Press, 1983.
- Blaug, Mark, ‘The Methodology of Economics: Or How Economists Explain’, Cambridge, Cambridge University Press, 1992.
- Boland, Lawrence, ‘The Foundations of Economic Method’, London, George Allen and Unwin, 1979.
- Boudon, Raymond, ‘Texte sociologice alese’, Humanitas, București, 1990.
- Bowles, Samuel și Gintis, Herbert, ‘Schooling in Capitalist America’, New York, Basic Books, 1975.

- Broché, Serban și Munteanu, Costea, *Ethical Mastery of Innovative Technologies*, 'Romanian Journal of Economic Forecasting', Year VII, vol.3, 2006, p.26-38.
- Cohen, G. A., 'Karl Marx's Theory of History', Oxford, Clarendon Press, 1978.
- Coughlin, Richard M. (ed.), 'Morality, Rationality and Efficiency', Sharpe M Inc., 1994.
- Cournot, Augustin, 'Researches into the Mathematical Principles of the Theory of Wealth', Nathaniel T. Bacon (trans), New York, Macmillan, 1838/1927.
- Dancy, J. și Sosa, E., 'A Companion to Epistemology', Oxford, Blackwell, 1992.
- Dawe, Alan, *Theories of Social Action*, Bottomore, T. și Nisbet, R. (ed.), 'A History of Sociological Analysis', London, Heinemann, 1978.
- Duesenberry, James, Comment on "An Economic Analysis of Fertility", 'Demographic and Economic Change in Developed Countries', edited by the Universities – National Bureau Committee for Economic Research, Princeton, N.J., Princeton University Press, 1960.
- Durkheim, É., 'Les règles de la méthode sociologique', Paris, Alcan, 1919.
- Etzioni, A., 'The Moral Dimension: Toward a New Economics', New York, Free Press, 1988.
- Granovetter, Mark, *Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness*, 'The American Journal of Sociology', vol. 91, nr.3, 1985, p.481-510.
- Hayek, F. A., *Economics and Knowledge* reprinted in 'Individualism and the Economic Order', Chiacago, University of Chicago Press, 1937, p.119-147.
- Hayek, F. A. von, *Scientism and the Study of Society*, 'Economica', nr.10, vol.37, 1943, pp. 34-63.
- Hayek, F. A. von, *The Use of Knowledge in Society*, reprinted in 'Individualism and the Economic Order', Chicago, University of Chicago Press, 1945, p.77-91.
- Hayek, F.A von, *Scientism and the Study of Society*, 'Economica', nr.9, vol.35, 1942, pp.267-291.
- Hirschman, Albert, *Rival Interpretations of Market Society: Civilizing, Destructive or Feeble?*, 'Journal of Economic Literature', vol.20, nr.4, 1982, p.1463-1484.
- Hoover, Kevin D., 'Causality in Macroeconomics', Cambridge, Cambridge University Press, 2001.
- Janssen, Maarten, 'Microfoundations. A Critical Inquiry', London, Routledge, 1993.
- Keynes, John Maynard, 'The General Theory of Money, Interest and Prices', London, Macmillan, 1936.
- Kim, Jaegwon, 'Supervenience and Mind', Cambridge, Cambridge University Press, 1993.
- Kincaid, H., 'Individualism and the Unity of Science', Lanham, Rowman& Littlefield, 1997.
- Kirman, A. P., *Whom or What Does the Representative Agent Represent?*, 'Journal of Economic Perspectives', vol.6, nr2, 1992, p.117-136.
- Lachmann, Ludwig M., 'Capital, Expectations, and the Market Process', Kansas City, Sheed Andrews and Mc.Meel, Inc., 1977.
- Levy, David M., *The Impossibility of a Complete Methodological Individualist: Reduction When Knowledge Is*

- Imperfect*, 'Economics and Philosophy', vol.1, nr.1, 1985, p.101-108.
- Liebenstein, Harvey, 'Beyond Economic Man', Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1976.
- Lucas, Robert E. Jr., 'Models of Business Cycles', Oxford, Blackwell, 1987.
- Lupasco, Stéphane, 'Psychisme et sociologie', Paris, Casterman, 1978.
- Lupasco, Stéphane, 'Logica dinamică a contradictoriului', București, Ed. Politică, 1982.
- Marx, Karl, 'Capitalul', vol.1, Marx, K. și Engels, F., 'Opere', vol. 23, București, Ed. Politică, 1966.
- Marx, Karl, 'Bazele criticii economice politice', vol.II, București, Ed. Politică, 1974.
- Miroiu, Adrian, 'Fundamentele politicii', vol.1, Iași, Ed. Polirom, 2006.
- Mises, Ludwig von, 'Human Action. A Treatise on Economics', Fourth Revised Edition, San Francisco, Fox&Wilkes, 1996.
- Nisbet, Robert, 'The Sociological Tradition', New York, Basic Books, 1966.
- North, D. și Thomas, R., 'The Rise of the Western World', Cambridge, Cambridge University Press, 1973.
- Oakeshott, Michael, *The Masses in Representative Democracy*, 'Rationalism in Politics', Indianapolis, Liberty Press, 1991.
- Parsons, Talcott, 'The Structure of Social Action', New York, Macmillan Press, 1937.
- Pheby, John, 'Methodology and Economics. A Critical Introduction', Houndmills, Macmillan Press, 1988.
- Phelps Brown, Ernest Henry, 'The Inequality of Pay', Berkeley, University of California Press, 1977.
- Piore, Michael, *Notes for a Theory of Labor Market Stratification*, Edwards, R.; Reich, M. și Gordon, D. (ed.), 'Labor Market Segmentation', Lexington, Mass., Heath, 1975, p.125-150.
- Polanyi, K.; Arensberg, C. și Pearson, H., 'Trade and Market in the Early Empires', New York, Free Press, 1957.
- Polanyi, Karl, 'The Great Transformation', New York, Holt & Rinehart, 1994.
- Popkin, Samuel, 'The Rational Peasant', Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1979.
- Popper, Karl (:): "The Poverty of Historicism (III)", *Economica*, nr.12, vol.46, 1945, p.69-89.
- Popper, Karl, 'Societatea deschisă și dușmanii ei. II. Epoca marilor profeții, Hegel și Marx', București, Ed. Humanitas, 1993.
- Rawls, J., 'A Theory of Justice', Oxford, Oxford University Press, 1971.
- Rosenberg, Alexander, 'The Structure of Biology', Cambridge, Cambridge University Press, 1985.
- Schneider, Harold, 'Economic Man: The Anthropology of Economics', New York, Free Press, 1974.
- Schumpeter, J., *On the Concept of Social Value*, 'The Quarterly Journal of Economics', vol.23, nr.2, 1909, p.213-232.
- Scott, James; 'The Moral Economy of the Peasant', New Haven, Conn., Yale University Press, 1976.
- Smith, Adam, 'The Wealthy of Nations', Skinner, Andrew (ed.), Baltimore, Penguin, 1979 (1776).
- Spiegel, H.W., 'The Growth of Economic Thought', Durham, North Carolina, Duke Union Press, 1983.
- Spiridon, Marius, 'Ciclul in teoria economica moderna', Teza de doctorat, București, Academia de Studii

- Economice, 2005.
- Stalnaker, R., 'Varieties of Supervenience', *Noûs*, vol.10, 1996, p.221-241.
- Taylor, Ch., *Philosophy and the Human Sciences*, 'Philosophical Papers', nr. 2, Cambridge, Cambridge University Press, 1985.
- Thompson, E.P., *The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century*, 'Past and Present', vol. 50 (February), 1971, p.76-136.
- Weidner, Richard și Sells, Robert L., 'Elementary Classical Physics', Vol. I, Boston, Allyn and Bacon, 1973.
- Weintraub, Roy, 'Microfoundations: The Compatibility of Microeconomics and Macroeconomics', Cambridge, Cambridge University Press, 1979.
- Williamson, Oliver, 'Markets and Hierarchies', New York, Free Press, 1975.
- Wrong, Dennis, *The Oversocialized Conception of Man in Modern Sociology*, 'American Sociological Review', vol.26, nr.2, 1961, p.183-193.
-